

Kan multinasjonale selskaper holdes ansvarlig for brudd på menneskerettighetene?

Kandidatnummer: 375

Veileder: Ivar Alvik

Leveringsfrist: 25.04.06

Til sammen 14 732 ord

27.04.2006

Innholdsfortegnelse

<u>1</u>	<u>INNLEDNING – KAN MULTINASJONALE SELSKAPER HOLDES ANSVARLIG VED BRUDD PÅ MENNESKERETTIGHETENE?</u>	<u>1</u>
1.1	Kilder og aktører på arenaen	3
1.2	Multinasjonale selskaper	6
1.3	Globalisering	7
1.4	Menneskerettigheter	9
<u>2</u>	<u>MULTINASJONALE SELSKAPER SOM ANSVARSSUBJEKTER ETTER MENNESKERETTIGHETSTRAKTATER?</u>	<u>11</u>
<u>3</u>	<u>STRAFFANSVAR</u>	<u>16</u>
3.1	Internasjonale domstoler	18
3.2	Nasjonal lovgivning	22
<u>4</u>	<u>DELIKTANSVAR</u>	<u>25</u>
4.1	Sivile søksmål som metode	25
4.2	ACTA-saker	27
<u>5</u>	<u>FRIVILLIGE INITIATIVER</u>	<u>29</u>
5.1	OECD Guidelines for Multinational Enterprises (OECD-retningslinjene)	30
5.2	UN Global Compact	33

5.3	UN Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights (FN- normene)	34
5.4	ILO Tripartite Declaration of Principles	37
5.5	Kan frivillige forpliktelser utløse juridisk ansvar?	38
<u>6</u>	<u>RAPPORTERING OG TILSYN</u>	<u>40</u>
<u>7</u>	<u>MEDVIRKNING</u>	<u>43</u>
<u>8</u>	<u>KONKLUSJON</u>	<u>46</u>
	<u>LITTERATURLISTE</u>	<u>49</u>

1 Innledning – kan multinasjonale selskaper holdes ansvarlig ved brudd på menneskerettighetene?

Det er en økende interesse rundt mektige private aktører som opererer på den internasjonale arenaen. Multinasjonale selskaper blir flere og større, og har en enorm påvirkning på mennesker kloden over. Disse selskapene har en stor innflytelse på menneskers arbeidsforhold og på miljøet der de er lokalisert, i tillegg til at de er økonomiske maktblokker og i mange tilfeller politiske lobbyister. Denne innflytelsen strekker seg dermed over grunnleggende menneskerettigheter, som retten til liv, helse, frihet og sikkerhet, retten til å organisere seg og forbudet mot slaveri og barnearbeid for å nevne noen.¹ Det store potensialet de multinasjonale selskapene har til å krenke disse rettighetene og det faktum at det faktisk skjer har rettet søkelyset mot spørsmålet om selskapene kan stilles til ansvar.

Industriulykken i Bhopal i India rangeres ved siden av Tjernobyl som en av de verste industriulykkene i verden, og er et godt eksempel på hvor vanskelig det kan være å ilegge ansvar på multinasjonale selskaper. I desember 1984 var det en lekkasje av MIC-gass fra en fabrikk i Bhopal som produserte kjemiske midler. Minst 15.000 døde, og det hevdes at dette tallet fremdeles stiger med 30 personer i måneden. Flere hundre tusen lider av kroniske skader og psykiske plager som følge av ulykken. Det er også store miljømessige ødeleggelser.

Et vitenskaplig undersøkelsesteam konkluderte etter ulykken med en rekke mangler på fabrikken som ble drevet av Union Carbide India Limited. 50.9 % av dette selskapet igjen var eiet av Union Carbide Corporation. Det har blitt gjort flere forsøk på å straffe de ansvarlige etter ulykken og for å sørge for oppreisning og erstatning til ofrene. I 1985 vedtok India en lov som ga regjeringen eksklusiv rett til å representere ofrene. Regjeringen kom til et forlik med Union Carbide som betalte \$ 470 millioner, en sum regjeringen skulle

¹ United Nations High Commissioner on Human Rights. (2005) Mer om menneskerettighetene I kap. 1.4.

sørge for at kom ofrene til gode. I bytte for denne summen skulle alle rettslige forfølgninger stanses, og alle straffbare tiltaler slettes.

Dette forliket ble senere, i 1991, endret av indisk høyesterett og de straffbare tiltalene ble gjenopptatt. Allikevel har verken selskapene eller noen personer på de over 20 årene det har gått siden ulykken blitt dømt. Flere organisasjoner, blant annet Greenpeace, har fulgt hendelsene etter ulykken nøye, og det er nettopp slike saker som denne som setter søkelyset på multinasjonale selskaper og menneskerettigheter.²

Det er ikke første gang i historien at multinasjonale selskaper kommer i søkelyset med hensyn til hvordan de driver butikk, det som er nytt er den menneskerettslige konteksten diskusjonen nå er satt inn i. Tradisjonelt sett har menneskerettigheter handlet om restriksjoner og plikter for stater, nå er fokuset også rettet mot multinasjonale selskaper. Spørsmålet i denne oppgaven er om det kan utledes noe internasjonalt ansvar på linje med statsansvaret. Finnes det noen internasjonale rettslige virkemidler som er beregnet på eller kan brukes mot multinasjonale selskaper?

Oppgaven vil også dreie seg om det finnes et slikt ansvar på nasjonalt plan, hvordan kan statene stille multinasjonale selskaper til ansvar?

En stor del av oppgaven er også viet frivillige initiativer, der statene på vegne av eller de multinasjonale selskapene selv forplikter seg til å respektere og promotere menneskerettigheter.

Om individer i selskapet, for eksempel en styreleder, kan holdes ansvarlig er ikke tema for denne oppgaven, men vil sammen med det tradisjonelle statsansvaret bli berørt der det er relevant.

Oppgaven er ment å gi en oversikt over diskusjonen rundt multinasjonale selskaper og menneskerettighetene slik den fremstår i dag, og er for oversiktens skyld delt inn i kapitler etter tema. Begrepsforklaringer og dagens internasjonale situasjon er forsøkt redegjort for, sammen med en oversikt over de aktører som påvirker både debatten, kildebildet og utviklingen fremover. Ettersom trakter og erklæringer en svært viktig del av det internasjonale rettsbildet for menneskerettigheter har jeg tatt inn et kapittel om et ansvar for

² International Council on Human Rights (2002) og SustainAbility (2004)

multinasjonale selskaper kan utledes fra disse. Spørsmålene rundt hva slags ansvar de multinasjonale selskapene eventuelt kan møtes med og hvor de finnes er delt inn i strafferettslig, sivilrettslig, frivillig eller moralsk og rapporterings og tilsynsordninger. Ettersom medvirkning også har vist seg å være svært relevant i situasjoner med multinasjonale selskaper, er det også gitt en liten oversikt over dette.

Jeg vil gjennom disse kapitlene forsøke å svare på spørsmålet i overskriften; kan multinasjonale selskaper holdes ansvarlig ved brudd på menneskerettighetene?

1.1 Kilder og aktører på arenaen

Som nevnt pågår det en internasjonal debatt om multinasjonale selskaper og menneskerettigheter. Deltagere i debatten påvirker kildemateriale for en oppgave som denne. Mye av litteraturen er skrevet av menneskerettighetsaktivister. Det kommer til tider klart frem at de ønsker å stille multinasjonale selskaper til ansvar, og finner støtte i nye tolkninger av allerede eksisterende traktater. Grupper som Human Rights Watch og Amnesty International spiller en viktig rolle for menneskerettighetene på alle områder. De handler som pressgrupper både mot myndigheter nasjonalt, men også på den internasjonale arena. De kan ha en vaktfunksjon ved å følge opp saker, mange er aktive ved å klage inn stater for diverse komiteer og de setter medias søkelys på menneskerettighetsbrudd.³ Selv der pressgruppens anstrengelser ikke fører til formelle regelendringer eller til noe formelt ansvar, er deres arbeid ikke uten betydning. De kan være med på å endre de multinasjonale selskapenes holdninger, om ikke av ideelle så av profittmessige årsaker.

Pressgrupper er blitt kritisert fordi de ignorerer selve fundamentet for selskapers anledning til å utnytte muligheter som kan være på kollisjonskurs med menneskerettighetene, nemlig selve selskapsstrukturen. Kritikere mener at selskapsformen i seg selv, hvordan selskapene rettslig og organisasjonsmessig er bygget, ikke må ignoreres hvis det skal bli en fundamental forandring. Å overse dette gjør at arbeidet blir mindre effektivt enn det kunne ha vært.⁴

³ Møse (2002)

⁴ Dine (2005)

Også nasjonale myndigheter og domstoler setter agendaen for diskusjonen. Myndigheter kan via traktater eller nasjonale regelendringer kreve mer av multinasjonale selskaper, og innenfor sin jurisdiksjon stille selskaper til ansvar. I USA ser vi for eksempel av domstolene har børstet støv av en gammel lov slik at store selskaper kan dømmes til sivilrettslig ansvar for brudd på menneskerettighetene, også brudd utenfor landets grenser.⁵ Men nasjonale myndigheter kan også ha interesse eller ønske om at ansvaret ved brudd på menneskerettighetene ikke favner så vidt; enten for å beskytte sine egne store selskaper eller for å lokke mer handel og industri til landet. Økonomi og profitt veier tungt, for stater så vel som selskaper.⁶

Multinasjonale selskaper er selvfølgelig også med på å påvirke den internasjonale diskusjonen. De er store økonomiske maktblokker, og har påvirkningskraft deretter. Det er ikke slik at alle multinasjonale selskaper er imot menneskerettigheter. Flere multinasjonale selskaper jobber aktivt for å implementere disse i sin virksomhet, og disse kan være interessert i at flere selskaper gjør det samme. Det er uansett viktig for selskapene å vite hvordan de eventuelt kan stilles til ansvar for handlinger innenfor sitt virkefelt.

Profitt er viktig for alle multinasjonale selskaper. Hvis pressgruppers arbeid påvirker ett marked ved for eksempel boikott av produkter, minker profitten. Nike opplevde både en nedgang i salget og en nedgang i aksjekursen etter anklager om bruk av barnearbeid hos en underleverandør i ett utviklingsland.⁷ De mest kjente av de store selskapene har sin største verdi i selve merkevaren. Merkevaren Coca-Cola er verdt \$67,394 millioner. Microsoft \$61,372 millioner, IBM \$53,791 millioner MacDonalds \$25,001 millioner og Nokia \$24041 millioner. En undersøkelse viser at blant de største selskapene blir ett dårlig omdømme vurdert som den største risikoen for virksomheten. Når merkevaren og omdømmet til et selskap blir så viktig for selskapet, vil dette også være viktig for investorer. En rapport fra McKinsey viser at halvparten av investorene verden over er like mye eller mer opptatt av hvordan selskapet fremstår sosialt som hvor solid det er

⁵ ACTA, mer om dette i kap. 5.2

⁶ Dine 2005

⁷ SustainAbility (2004)

økonomisk sett. . Investorer vil ikke satse på ett selskap som plutselig synker i verdi på grunn av avsløringer eller søksmål som ødelegger omdømmet⁸. Det kan derfor være dårlig butikk å ha en noe uklar holdning til brudd på menneskerettighetene.

Det er også mange forum i FN som lenge har uttrykt bekymring over multinasjonale selskaper og menneskerettigheter. I ”Report of the United Nations High Commissioner on Human Rights on the responsibilities of Transnational Corporation and related business enterprises with regard to human rights” står det:

“The commission might wish to consider further the effect of imposing direct legal obligation on business entities under international human rights law and how such obligations might be monitored”

FNs utviklingsprogram konstaterte i sin rapport fra 2000 at multinasjonale selskaper har en enorm innvirkning på menneskerettigheter gjennom sine tilsetningsrutiner, gjennom sin miljøvernspolitikk, ved å støtte korrupte regimer og ved å promotere politiske forandringer. Rapporten etterspør ett større ansvar for ikke-statlige aktører.⁹ I 1998 satte FN underkomité for forebygging av diskriminering og beskyttelse av minoriteter ned en arbeidsgruppe for å kartlegge hvordan multinasjonale selskapers arbeidsmetoder og aktiviteter påvirker menneskerettighetene. Mandatet er vidt, og arbeidsgruppen inkluderer sivile, kulturelle, økonomiske, politiske og sosiale rettigheter sammen med retten til utvikling, fred og ett godt miljø.¹⁰

Alle disse aktørene er med på å danne det kildemateriale som finnes rundt spørsmålet om multinasjonale selskapers ansvar for brudd på menneskerettighetene, og det bildet som gis av situasjonen. Det er også disse aktørene som har makten til å gi svaret på spørsmålet om multinasjonale selskaper kan stilles til ansvar for brudd på menneskerettighetene, enten ansvaret viser seg å være strafferettslig, sivilrettslig eller mer i form av frivillige initiativer

⁸ SustainAbility (2004)

⁹ Shelton (2002)

¹⁰ Shelton (2002)

1.2 Multinasjonale selskaper

Rettslig sett er et selskap en juridisk konstruksjon, og kommer i mange utgaver og former. Et selskap kan defineres som ett rettsforhold mellom to eller flere parter, og som går ut på å drive en virksomhet i felleskap. Selskaper har vanligvis et økonomisk siktemål, det vil si at formålet er å tjene penger.¹¹

Ett typisk multinasjonalt selskap har investeringer i flere land, og kunder og leverandører over hele verden.¹² Et av særtrekkene ved multinasjonale selskaper er at de ikke er *ett* selskap, men flere. Dette fordi ett selskap har muligheten til å eie aksjeandeler i andre selskaper. Det første selskapet (hovedselskapet) blir da kun en aksjonær på linje med andre aksjonærer i selskap nummer to (underselskapet). Rettslig sett blir dette betraktet som to enheter. At en slik koalisjon av hovedselskap og underselskap reelt sett blir en økonomisk og internasjonal maktblokk kan fort bli oversett.¹³ Dersom man ønsker å holde et hovedselskap ansvarlig for virksomheten til ett underselskap, må det etableres en sammenheng mellom selskapene. Det må ofte bevises at hovedselskapet utøver en form for kontroll over den andre virksomheten, og hovedselskapet må også ha ett visst kjennskap til hendelser og beslutninger underselskapet tar. Dette kan for eksempel være kontroll over eller kjennskap til hvordan det ansettes medarbeidere, skattespørsmål eller hvordan bedriften ledes. For å bevise denne linken mellom ett hovedselskap og ett underselskap må man inn i selve strukturen, og prøve å finne hvordan virksomhetene henger sammen. Det er dette som på engelsk kalles ”piercing the corporate veil” og som er en av de store utfordringene man støter på dersom man vil sette multinasjonale selskaper til ansvar for brudd på menneskerettighetene.¹⁴

I sin World Investment Rapport fra 2001 regnet FN med at det finnes cirka 45 000 multinasjonale selskaper, og de omsetter for rundt 7000 milliarder kroner. I 2004 setter FNs

¹¹ Aarbakke (1998)

¹² United Nations Global Compact Office. (2004)

¹³ Dine (2005)

¹⁴ Business and International Crime (2004)

kontor for Global Compact tallet til 60 000. De har til sammen 850 000 utenlandske underselskaper og millioner av leverandører.¹⁵ Multinasjonale selskaper står for over 70 % av verdenshandelen og de innehar 90 % av alle teknologi- og produktpatenter. Selskapene driver virksomheter over hele verden, og når konsumenter på alle verdens markeder. Det er svært få mennesker her på kloden som er uberørt av multinasjonale selskaper.¹⁶

Multinasjonale selskaper har til felles med de fleste andre foretningsforetak ett mål om å drive med profitt, og gjerne med maksimal profitt. Problemet er når denne grunnleggende målsetningen kolliderer med ikke-økonomiske hensyn, som for eksempel å respektere menneskerettighetene. Hvis profitt er hovedmålet vil det også være med på å definere selskapets egen vurdering av hva slags rolle selskapet skal ha i forhold til resten av samfunnet, og hva slags ansvar det må ta for konsekvensene av sine handlinger.

1.3 Globalisering

Utviklingen av de store multinasjonale selskapene henger sammen med tendensen som kalles globalisering.

Globalisering gjør verden mindre og grensene mellom statene får en redusert betydning.

Det er en bevegelse av kapital, arbeidskraft, ideer, varer, våpen, kriminalitet og forurensning som krysser landegrenser i ett helt annet tempo og med ett helt annet omfang enn tidligere, særlig grunnet utviklingen i teknologi, media og kommunikasjon.

Økonomisk sett blir hvert land mer avhengig av verdensøkonomien som en helhet, og blir mer utsatt for svingninger i markedet. Meningen om globalisering er delt. I dag er særlig globalisering forbundet med frihandel og økonomiske modeller som viser at ett fritt marked som styrer seg selv vil gi optimale handelsforhold og dermed gi økt velstand. Det perfekte markedet er etter dette uten hindringer av noe slag, og markedskreftene selv vil gi optimale vilkår for vekst. Økonomisk globalisering fokuserer på økonomisk effektivitet og på teorien at en ikke-regulert strøm av varer over de nasjonale grensene vil maksimere profitten. I en ren økonomisk modell vil alle andre verdier utenom effektivitet være

¹⁵United Nations Global Compact Office (2004)

¹⁶ Dine (2005)

hindringer i markedet. Mange mener også at frie markeder og handelsliberalisme er en forutsetning for politisk frihet.¹⁷

Andre igjen fremhever at selv om globalisering gjør verden mindre, blir den ikke likere. Mens forholdet i inntekt mellom de rikeste og de fattigste i 1960 var 30:1 økte forskjellen til 78:1 i 1995.¹⁸

Det hevdes at statene har blitt mindre suverene, og mer avhengig av verden som en helhet som en konsekvens av den utviklingen som følger av globalisering. Det snakkes om en verden uten grenser, og ett maktskifte fra stat til marked.¹⁹ Flere stater mister autoritet på bekostning av store multinasjonale selskaper samtidig som de privatiserer sine engang tradisjonelle statlige oppgaver.²⁰

Globalisering gir de perfekte vekstvilkår for multinasjonale selskaper. Uten handelshindringer som toll og importforbud ved grensene vil de selskapene som har mulighet til å raskt flytte kapital, produksjon og varer bli vinnere i verdensmarkedet. Varene produseres der det er driftskostnadene er rimeligst og selges der det er mest kjøpekraftig etterspørsel. Det mest brukte og kjente eksempelet er tekstilbransjen. Tekstilproduksjon krever en ikke-spesialisert og dermed lavtlønnet arbeidsstyrke. Det kreves ikke spesielt dyrt produksjonsutstyr, og det er ikke nødvendig å investere mye i faste innretninger som kanskje må forlates hvis markedet eller andre omstendigheter endres. De ferdigproduserte varene er enkle å frakte til pengesterke markeder. I tillegg kan det være økonomisk lønnsomt hvis produksjonslandet har mindre restriktive reguleringer rundt for eksempel miljøvern og sikkerhet.

Argumenter som fremhever at globalisering kan ha positive virkninger nevner momenter som at flere får tilgang til markedene. Produksjon i utviklingsland er ikke bare kostnadsbesparende for produsenter, men skaper inntekter og arbeidsplasser som fattige land trenger. Disse landene trenger industri, men har ikke kapital til å starte

¹⁷ Shelton (2002)

¹⁸ Allan (2000)

¹⁹ Shelton (2002)

²⁰ International Council on Human Rights (2002)

virksomheter selv²¹. Noe annet er hvor langt de er villige til å gå for å lokke til seg de store selskapene. En annonse i Fortune Magazine plassert av den filippinske regjering lød:

*”to attract companies as yours... we have felled mountains razed jungles, filled swamps, moved rivers, relocated towns... all to make it easier for you and your business to do business here”*²²

Et av de sterkeste virkninger av globalisering er tendensen kalt ”race to the bottom” eller ”kappløp mot bunnen”, der multinasjonale selskaper presser fattige land til å senke de sosiale standardene, deriblant menneskerettigheter, slik at de kan tiltrekke seg handel og investeringer.²³

1.4 Menneskerettigheter

Menneskerettigheter er fundamentale rettigheter som skal beskytte vår frihet og livsutfoldelse. Utviklingen til dagens menneskerettigheter startet som en kamp mellom borgerskapet og enevoldsherskeren for mange hundre år siden, se for eksempel Magna Charta fra 1215 som ga britene beskyttelse mot blant annet fengsling og eksil uten lovlig dom

Det er først i dette århundre menneskerettighetene er blitt internasjonalisert. Særlig grusomhetene under 2. verdenskrig skapte en internasjonal støtte for tiltak som kunne hindre slike overgrep i fremtiden²⁴. FNs verdenserklæring om menneskerettighetene²⁵ ble vedtatt av FNs generalforsamling i 1948 og i 1966 kom konvensjonen om sivile og politiske rettigheter²⁶ og konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter²⁷.

²¹ Dine (2005)

²² referert i sheldon

²³ Dine (2005)

²⁴ Møse (2002)

²⁵ Universal Declaration of Human Rights (1948)

²⁶ International Covenant on Civil and Political Rights (1966)

²⁷ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966)

Etterfulgt av en rekke internasjonale og regionale menneskerettighetskonvensjoner er det disse tre som fremdeles er de mest kjente.

Menneskerettigheter er tradisjonelt individets vern mot overgrep fra staten, og det er statene som alltid har vært ansvarssubjektene når det kommer til menneskerettigheter.

Møse definerer menneskerettighetsbegrepet som ”visse grunnleggende forestillinger om forholdet mellom individ og stat.”²⁸ De menneskerettighetskonvensjoner som er utarbeidet etter 2. verdenskrig og Den universelle menneskerettighetserklæringen av 1948 har i all hovedsak fokus på hvilke krav som settes til statene, fokus på hvordan individet skal beskyttes mot overgrep fra statsmakten.²⁹

Med den verdensomspennende utviklingen som kalles globalisering har nye mektige private aktører dukket opp på verdensarenaen; multinasjonale selskaper. Dette er ikke-statlige aktører, men innflytelsen på mennesker kloden over er enorm, og disse selskapene er betydelige internasjonale maktblokker.³⁰

Mange brudd på menneskerettighetene vil føre til ansvar selv om bruddet i en gitt situasjon ikke blir betraktet som ett menneskerettighetsbrudd. Det er mange menneskerettigheter som også er regulert under andre rettsområder. Multinasjonale selskaper som bryter menneskerettigheter kan bli dømt etter for eksempel nasjonale erstatningsrettslige regler eller strafferettslige regler og kan bryte lover som finnes i blant annet selskapsrett eller forbrukerrett. Det spesielle med å bruke internasjonale menneskerettigheter som målestokk er at det blir en universell målestokk.

²⁸ Møse (2002)

²⁹ Møse. (2002)

³⁰ Shelton (2002)

2 Multinasjonale selskaper som ansvarssubjekter etter menneskerettighetstraktater?

Det er stater som er de primære ansvarssubjekter etter menneskerettighetstraktater. Er de mulig å utlede noe ansvar også for multinasjonale selskaper?

I regionale domstoler som Den europeiske menneskerettighetsdomstolen og Den inter-amerikanske menneskerettighetsdomstolen *har* private aktørers handlinger fått konsekvenser, men da for stater. Forutsetningen er at statene ikke har gjort nok for å sikre rettighetene slik de er forpliktet til.³¹ De har etter traktater en plikt til å beskytte individer mot rettighetsbrudd, selv når dette er en handling begått av en privat part.³²

Det er ikke alle klanderverdige handlinger utført av multinasjonale selskaper som stater kan eller bør være ansvarlig for. Det avgjørende kan være om staten kan sies å ha gjort nok i forkant eller i tiden etter at et selskap eller en annen privat aktør har begått ett menneskerettighetsbrudd. Det må vurderes i hvert enkelt tilfelle, og ett kjent begrep i denne forbindelse er det engelske ”*due diligence*”. Due diligence kan brukes som en test som måler innsatsen til og hvor ivrig staten er til å handle i forbindelse med brudd på menneskerettighetene³³. Det var Inter-American Court of Human Rights som første gang brukte denne testen i en sak mot Honduras.³⁴ Angel Manfredo Velaques Rodrigues ble i 1981 kidnappet og antagelig drept. Det er usikkert om gjerningspersonene var militæret i Honduras eller private aktører. Domstolen kom til at Honduras måtte stå til ansvar også dersom gjerningsmennene skulle vise seg å ikke være militæret, ettersom de ikke hadde foretatt seg nok for å finne overtrederen eller gitt noen form for kompensasjon til de etterlatte.³⁵

I menneskerettighetstraktater eller erklæringer kan det i tillegg til det tradisjonelle statsansvaret også finnes utslag av individansvar. I FNs Verdenserklæring om

³¹ Se f.eks konvensjonen om sivile og politiske rettigheter art 2.

³² The Office of the UN High Commissioner for Human Rights. (2005)

³³ International Council on Human Rights (2002)

³⁴ Velasquez Rodriguez case, Judgement of 29 July 1988, Inter-American Court on Human Rights

³⁵ International Council on Human Rights (2002)

menneskerettigheter³⁶ legges i all hovedsak pliktene på statene, men det finnes også spor etter at dette også kan gjelde individer. I art. 29 (1) står det:

“Everyone has duties to the community in which alone the free and full development of his personality is possible”

I de to FN-konvensjonene om sivile og politiske rettigheter og økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter³⁷ refereres det i fortalene at individet har ett ansvar blant annet for å promotere rettighetene:

“Realizing that the individual, having duties to other individuals and to the community to which he belongs, is under a responsibility to strive for the promotion and observance of the rights recognized in the present Covenant. “

I regionale menneskerettighetskonvensjoner i Afrika, Amerika og Europa forutsettes det at individer også har plikter. I menneskerettighetserklæringen til the Organisation of American States³⁸ finnes dette eksplisitt i fortalen:

“Rights and duties are interrelated in every social and political activity of man. While rights exalt individual liberty, duties express the dignity of that liberty”

Også i menneskerettighetserklæringen vedtatt av the Organisation of African Unity³⁹ finnes allerede i fortalen linken mellom rettigheter og plikter:

³⁶ Universal Declaration on Human Rights. FN (1948)

³⁷ International Convention on Civil and Political Rights (1966) og International Convention on Economic, Social and Cultural Rights (1966)

³⁸ The American Declaration on the Rights and Duties of Man (1948)

³⁹ The African Charter of Human and People`s Rights (1981)

”Considering that the enjoyment of rights and Freedoms also implies the performance of duties on the part of everyone.”

I disse regionale menneskerettighetskonvensjoner finnes det tre typer av plikter. Den første typen er plikter individer har ovenfor samfunnet, som plikt til å betale skatt eller til å utføre militærtjeneste. Den andre typen er plikt er at de må utøve sine rettigheter på en ansvarlig måte. Staten kan for eksempel sette begrensinger i retten til personlig livsutfoldelse, blant annet kan retten til ytringsfrihet begrenses ved at de ikke er lov å ærekrenke andre. Den siste typen plikter er at individer ikke må misbruke rettighetene, og positivt må promotere og implementere de.⁴⁰

Det finnes altså spor av ansvar i traktater og erklæringer utover det tradisjonelle statsansvaret, men ikke så konkret og eksplisitt som statsansvaret er.

I diskusjonen om multinasjonale selskaper kan holdes ansvarlig for brudd på menneskerettigheter er det på samme måte gjort forsøk på å finne et ansvar for multinasjonale selskaper utpenslet i traktatene, slik det finnes for stater og i noen grad også for individer.

Direkte ansvar er å holde selskaper direkte ansvarlig for brudd på menneskerettighetene. Dette blir ett mye mer kontroversielt ansvar en det anerkjente statsansvaret, men kan være praktisk der stater ikke makter eller ikke er villig til å håndheve slike brudd ovenfor private aktører.

Tradisjonelt er internasjonal rett konstruert for og av stater. Særlig før 2. verdenskrig var den alminnelige oppfatningen at internasjonal rett bare angikk stater, mens det etter krigen er akseptert at både individer og selskaper deltar på folkerettens arena⁴¹.

Som aktører (men ikke som stater) på verdensarenaen faller ofte multinasjonale selskaper utenfor virkefeltet til internasjonal rett. De har heller ikke regnet for å falle inn under internasjonal strafferett eller humanitærrett blant annet i forhold til folkemord, forbrytelser mot menneskeheten eller krigsforbrytelser⁴². Dette synet er blitt nyansert, idet stater selv

⁴⁰ International Council on Human Right (2002)

⁴¹ Møse (2002)

⁴² Fafo (2004)

ofte regulerer internasjonal rett til også å gjelde virksomheten til selskaper, for eksempel ved å implementere internasjonale normer i nasjonal selskapsrett, miljørett eller lignende.⁴³ Selskaper har også i noen tilfeller blitt anerkjent som rettighetshavere. For Den europeiske menneskerettsdomstolen har Sveits argumentert for at ett sveitsisk selskap ikke skal kunne klage landet inn for domstolen på grunnlag av brudd på selskapets ytringsfrihet, men fikk ikke medhold. Domstolen uttalte i forhold til artikkel 10 om ytringsfrihet at⁴⁴

”... The article applies to everyone, whether natural or legal persons”⁴⁵

Domstolen har også svart bekreftende på at selskaper har rett til eiendom, rettferdig rettergang og til privatliv.⁴⁶

Selv om selskaper ikke kan sies å ha de samme medfødte rettigheter som mennesker (*menneskerettigheter*) blir de altså tildelt rettigheter (som retten til rettferdig rettergang.) Spørsmålet er fremdeles om det kan utledes at de har noe ansvar etter traktater, et spørsmål menneskerettsaktivister gjerne ønsker å svare bekreftende på.

Det er ikke første gang i historien at det forsøkes å stille private aktører til ansvar for brudd på menneskerettighetene. Tidligere har problemstillingen kommet opp i forbindelse med apartheidsystemet i Sør-Afrika, slavearbeid under nazistene i Tyskland under 2.

verdenskrig, og rundt motstanden mot slavehold i USA før borgerkrigen. Det nye er kravet om at disse private aktørene ved overgrep burde holdes ansvarlig for brudd på en slik måte som tidligere har vært forbeholdt stater.⁴⁷

FNs verdenserklæring om menneskerettigheter har siden den ble vedtatt på FNs generalforsamling i 1948 hatt stor innvirkning på arbeidet med menneskerettigheter verden over. Den nevnes i alle FNs menneskerettighetstraktater, og alle medlemsland utenom seks

⁴³ Ward (2003)

⁴⁴ Sheldon (2002)

⁴⁵ Autronic AG v. Switzerland, European Court of Human Rights. Series A 179 (1990)

⁴⁶ EMK , 1. protokoll art. 1, EMK art. 6 og 8.

⁴⁷ Muchlinski (2001)

stykker har ratifisert minst en av disse traktatene. Flere stater har også inkorporert verdenserklæringen i sine nasjonale lover. I Verdenserklæringen fortale står det:

”...that every individual and every organ of society, keeping this Declaration constantly in mind, shall strive by teaching and education to promote respect for these rights and freedoms and by progressive measures, national or international, to secure their universal and effective recognition and observance..”

Dette kan sies å pålegge alle en plikt til å respektere andres rettigheter etter traktaten. Alle som har en makt til å påvirke andres rettigheter, må gjøre dette på en måte slik at ikke menneskerettighetene blir undergravet.

Flere har fremhevet at “every organ of society” også må inkluderer selskaper.

Sitatet over er hentet fra fortalen, og er ikke en av artiklene som omtaler spesifikke rettigheter. En vanlig oppfatning i folkeretten er at fortaler i seg selv ikke er rettslig bindene, men kan gi tolkningsveiledning, særlig når det gjelder å vurdere en traktats formål.

Det er ett sted til i erklæringen som kunne ha referere til selskaper. I art 30 står det:

”Nothing in this Declaration may be interpreted as implying for any State, group or person any right to engage in any activity aimed at the destruction of any of the rights and freedoms set forth herein”

Hvis man ved å betrakte multinasjonale selskaper som ”group” og via denne bestemmelsen påføre dem ansvar for brudd på menneskerettighetene beveger man seg bort fra den originale intensjonen med artikkelen. Den var ment å ramme fascistiske og rasistiske ideologier i tilfelle de gjenoppsto etter 2. verdenskrig.

Verdenserklæringen som helhet var ikke ment å være ett rettslig bindende dokument, og er heller ikke en traktat. Selv om erklæringen ikke er rettslig bindende, er det vurdert om erklæringen har oppnådd folkerettslig sedvanerett slik at den binder alle nasjoner, uansett

hvilken form den kommer i og uansett hvilke stater som har ratifisert den. Det er tvilsomt om erklæringen har oppnådd en slik status.⁴⁸

Selv om man derfor velger å tolke "every organ of society" til også å omfatte selskaper, kan det ikke utledes et juridisk ansvar for multinasjonale selskaper. Det finnes heller ikke noe annet i de kjente menneskerettighetstraktatene som stadfester at multinasjonale selskaper har et ansvar på linje med stater eller i noen grad individer.

3 Straffansvar

Selv om det tradisjonelt sett har vært stater som har hatt hovedforpliktelsene i folkeretten, finnes det flere steder individansvar også, særlig i internasjonal strafferett. I væpnede konflikter har det for eksempel lenge vært internasjonale reguleringer for hvilke handlinger som ikke er tillatt. Etter første verdenskrig ble de seirende parter enige om å stille Keiser Wilhelm til ansvar, men keiseren fikk asyl i Nederland, og saken kom aldri for noen domstol. Det var i rettsoppgjøret etter andre verdenskrig man for første gang tok ett virkelig oppgjør med individer etter en væpnet konflikt. Domstolene i Tokyo og Nuremberg var et svar på de grusomhetene nazistene utførte under krigen.

Internasjonal strafferett er ett eget rettsystem, men med hensyn til straffeskyld gjelder det samme som i de fleste nasjonale rettsystemer; ingen kan straffes for en handling man ikke på en eller annen måte kan sies å ha bidratt til. Dette betyr for det første at ingen kan bli holdt ansvarlig for kriminelle handlinger utført av andre. Kollektiv skyld er altså ikke akseptabelt. Dette skulle også bety at ingen kan holdes ansvarlig for noe en organisasjon eller gruppe han tilhører gjør, dersom han selv ikke har noe personlig ansvar for handlingen.⁴⁹ Hvis disse prinsippene skal følges må det bety at man ikke kan straffe ett individ i ett selskap hvis ikke dette individet selv kan stilles til ansvar. Kun tilhørighet kan ikke være nok.

⁴⁸ Shelton (2002)

⁴⁹ Cassese (2003)

Unntak fra dette prinsippet finnes i statuettene for domstolen i Nuremberg⁵⁰ som ble opprettet i forbindelse med krigsoppgjøret etter andre verdenskrig. Under artikkel 9 og 10 ble medlemskap i en organisasjon som retten klassifiserte som kriminell en kriminell handling i seg selv. Tanken bak dette var at det ikke var noen annen mulighet dersom man ønsket å få tak i alle krigsforbrytere. Når medlemskap først var bevist, kunne en person straffes på dette grunnlaget alene. I Control Council Law no. 10 -20 December 1945 artikkel 11 (1) (d) finnes denne samme kriminaliseringen av medlemskap. Hvilke organisasjoner dette gjaldt, kom frem i dommen *Goring and others*⁵¹ Det gjaldt blant annet Gestapo, SS og ledelsen i Nazistpartiet. Men domstolen satte noen krav før rent medlemskap kunne ende i domfellelse. For det første skulle ikke en organisasjon bli stemplet som kriminell uten etter velprøvde juridiske prinsipper, blant annet prinsipper om at straffeskyld i utgangspunktet er personlig, og at fellesstraffer skal unngås. I tillegg må alle avgjørelser tas på en slik måte at uskyldige personer ikke blir straffet. Domstolen valgte også begrepet "kriminell konspirasjon" fremfor "kriminell organisasjon". Personer som ikke hadde noen kunnskap om organisasjonens intensjoner eller handlinger, og de som ble vervet/innkalt av staten skulle ekskluderes fra straffeskyld. Hver gang domstolen refererte til en kriminell organisasjon, ble det lagt til at dette kun gjaldt de personene som visste om de handlingene som gjorde organisasjonen kriminell eller som var personlig involvert i noen av de kriminelle handlingene. Det var også ett krav at man måtte ha fortsatt medlemskapet etter 1. september 1939.

Kravet om at medlemskap i seg selv ikke var tilstrekkelig ble opprettholdt i senere saker i krigsoppgjøret, men her var det ikke medlemskap i en organisasjon men ansettelse i et selskap som var til vurdering. I *Krupp and others*⁵² var det 12 tiltalte som alle jobbet for Krupp Industrials Enterprises. Domstolen poengterte at de 12 bare kunne finnes skyldige dersom de faktisk og personlig hadde gjort de handlingene de var tiltalt for, ikke kun på grunnlag av tilhørighet til selskapet⁵³:

⁵⁰ Statute of the International Criminal Tribunal at Nuremberg

⁵¹ *Goring and others*, International Military tribunal, judgement and sentence of 1 October 1946

⁵² Krauch and others. US Military Tribunal sitting at Nuremberg, judgement 1952

⁵³ Cassese (2003)

”...the mere fact that a defendant was a member of the Krupp Directorate or an official of the firm is not sufficient [for criminal liability] “

I Krauch and others (I.G. Farben-saken) fremhevet også domstolen at for å domfelle de tiltalte måtte det bevises personlig straffeskyld, og at ansettelse i selskapet ikke var nok⁵⁴:

”But corporations act through individuals and, under the conception of personal individual guilt (...) the Prosecution, to discharge the burden imposed upon this case, must establish by competent proof beyond a reasonable doubt that an individual defendant was either a participant in the illegal act or that, being aware thereof, he authorized or approved it. Responsibility does not automatically attach to an act proved to be criminal merely by virtue of a defendant’s membership in the Vorstand [administration board]”

Når kollektiv skyld ikke er akseptert, og heller ikke ren ansettelse i et selskap er nok for å straffes i slike saker som beskrevet ovenfor kan det være vanskelig å stille noen til ansvar der selskaper bryter menneskerettighetene dersom ikke selskapet selv kan straffes. I jussen skilles det mellom naturlige (individer) og juridiske (som selskaper) personer, og en av fordelene med å kunne straffe juridiske personer er at det også kan ramme anonyme feil, for eksempel der det ikke kan bevises skyld hos noen individer. For å straffe juridiske personer må domstolene ha denne type jurisdiksjon, og det må åpnes for det i lovverket.

3.1 Internasjonale domstoler

Militærtribunalene etter krigen var ikke permanente domstoler, men domstoler spesielt opprettet for krigsoppgjøret. Etter andre verdenskrig ble flere japanske og tyske industriherrer stilt for militære domstoler. Den mest kjente er kanskje *United States v. Krauch*. De fleste kjenner den kanskje som I.G. Farben-saken. I.G. Farben var ett stort

⁵⁴ Cassese (2003)

industrielskap i Tyskland som blant annet fremstilte kjemiske stoffer. Under krigen hadde selskapet kontroll over flere fabrikker i områder okkupert av Tyskland, og de brukte konsentrasjonsfanger som arbeidskraft. I.G. Farben nektet ikke for å ha brukt fanger som arbeidskraft, men hevdet at de bare gjennomførte de tiltak som de ble pålagt av myndighetene. 1947 ble 23 ansatte hos I.G. Farben tiltalt for plyndring, slaveri og medvirkning til aggresjon og masse mord. Dette var første gang en domstol prøvde en sak som gjaldt en gruppe personer som kollektivt var ansvarlig for ett selskap. 12 av de tiltalte ble dømt for enten plyndring eller slavearbeid, og en ble dømt for begge deler.⁵⁵ Det var ikke egentlig ikke selskapet som sto tiltalt her, det var individer. Når man leser deler av dommen kan man få inntrykk av at det er selskapet som er tiltalt. I forbindelse med tiltalene og plyndring kan det leses i dommen:

”The result was the enrichment of Farben and the building of its greater chemical empire through the medium of occupancy at the expense of the former owners. Such actions on the part of Farben constituted a violation of rights of private property, protected by the Laws and Customs of War”

Men domstolen fremhevet at det var individer som var tiltalt, og at for å dømme disse individene måtte hver og en oppfylle kravet om personlig straffeskyld:

“It is appropriate here to mention that the corporate defendant, Farben, is not before the bar of this tribunal and cannot be subject to criminal penalties in these proceedings. We have used the term Farben as descriptive of the instrumentality of cohesion in the name of which the enumerated acts of spoliation were committed.”

Selve selskapet ble senere saksøkt i en sivil sak.⁵⁶ Norbert Wollheim var en overlevende tvangsarbeider på I.G. Farbens fabrikk Buna i Auschwitz. Han saksøkte selskapet gjennom en nasjonal domstol; Frankfurt District Court for DM 10.000. og vant. Søksmålet ble fulgt

⁵⁵ Fafo (2004)

⁵⁶ Wollheim v. I.G. Farben in Liquidation, Frankfurt District court, June 10, 1953

av flere, og I.G. Farben inngikk ett forlik på DM 30 millioner som skulle dekke 5000 søksmål. Selskapet nektet i forliket for alt rettslig ansvar.⁵⁷

FN begynte allerede i slutten av 40 årene arbeidet med å få opprettet en permanent straffedomstol. Dette arbeidet skulle vise seg å være langvarlig. FN ble som resten av verden delt i to under den kalde krigen. Sikkerhetsrådet var i mange anledninger blokkert i hele denne perioden, da medlemmene befant seg på hver sin side. Først tidlig på 90 tallet kom arbeidet med internasjonale straffedomstoler ordentlig i gang igjen, i første omgang som to ad hoc tribunater. Strafferettdomstolene for det tidligere Jugoslavia og for Rwanda ble opprettet som følge av resolusjoner i Sikkerhetsrådet.

Arbeidet med en permanent straffedomstol hadde startet allerede i 1989, og 17.juli 1998 ble statuettene for den internasjonale straffedomstolen, the International Criminal Court (ICC) vedtatt.⁵⁸

Det er altså opprettet flere internasjonale eller regionale domstoler som håndhever menneskerettigheter. I dag er det derimot ingen av disse som har mandat til å tiltale private forretningsforetak som multinasjonale selskaper, selv ikke for brudd på overtredelser av jus cogens. Løsningen har vært å stille personer i ledelsen for retten.

Ad hoc tribunalene i det tidligere Jugoslavia⁵⁹ og Rwanda⁶⁰ kan bare tiltale individer. Det samme gjelder for ICC. Statuettene for den internasjonale straffedomstolen (ICC) trådte i kraft 1. juli 2002 etter at nok stater hadde ratifisert. ICC er den første permanente traktatbaserte internasjonale domstolen, og er opprettet for å sørge for at ingen alvorlige internasjonale forbrytelser går ustraffet. Domstolens jurisdiksjon vil derfor være begrenset til de mest alvorlige internasjonale forbrytelser, nemlig folkemord, forbrytelser mot menneskeheten og krigsforbrytelser slik disse er definert i statuettene. Domstolen har også jurisdiksjon over aggresjon, men ettersom det ikke ble oppnådd enighet hvordan denne forbrytelsen skal defineres vil domstolen foreløpig ikke behandle dette.

⁵⁷ Fafo (2004)

⁵⁸ Cassese (2003)

⁵⁹ International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia

⁶⁰ International Criminal Tribunal for Rwanda

Jurisdiksjonen er personellmessig begrenset til naturlige personer over 18 år. Dette betyr at det ikke er mulig å tiltale selskaper. Det er derimot klargjort at offisielle personer, som statsoverhoder ikke er unntatt. Militære ledere vil kunne bli holdt ansvarlig for hendelser de har effektiv kontroll over. Domstolen vil ikke erstatte nasjonale domstoler, som i stor grad selv har forbud og straff for de samme internasjonale forbrytelsene. Domstolen kan kun behandle saker dersom den nasjonale domstolen ikke kan eller ikke vil behandle saken selv. Det er kun der enten territoriesteden (der handlingen har skjedd) eller nasjonalstaten til den tiltalte er parter i traktaten at domstolen kan utøve jurisdiksjon.⁶¹

Under forhandlingene som førte til opprettelsen av ICC foreslo Frankrike at domstolen også skulle ha jurisdiksjon over juridiske personer. Da flere av statene ikke hadde et slikt type ansvar i sine nasjonale rettsregler, ble hindringene for store, og forslaget ble senere forkastet av arbeidsgruppen.⁶²

En FN rapport konkluderte i 2003 at multinasjonale selskapers utnyttelse av naturressurser i Kongo har medvirket til den blodige borgerkrigen. Selskapene skal ha finansiert væpnede grupper som utførte grove brudd på menneskerettighetene.⁶³

I forbindelse med mistanker om multinasjonale selskapers handlinger i Kongo har hovedanklager i ICC Luis Moreno Ocampo uttalt:

”The office of the prosecutor will work together with National investigators and prosecutors in order to determine the contribution, if any, that businesses are making to the commission of crimes in the DRC”

Hvis ICC skal forfølge denne saken, må domstolen tiltale individer i selskapet for medvirkning., ettersom de ikke har mulighet til å tiltale juridiske personer som multinasjonale selskaper.⁶⁴

⁶¹ <http://www.icc-cpi.int/home.html>

⁶² Schabas (2001).

⁶³ United Nations Human Rights Office (2004)

⁶⁴ United Nations Human Rights Office (2004)

Det er altså ingen internasjonale domstoler som kan stille multinasjonale selskaper for retten, uansett hvor grove overtredelsene er. Når domstolene bare kan tiltale naturlige personer, står det internasjonale samfunnet uten mulighet til å straffe selskaper som krenker menneskerettighetene.

3.2 Nasjonal lovgivning

Når det internasjonalt sett ikke er mulig å tiltale selskaper må statene selv åpne for dette dersom man skal kunne straffe multinasjonale selskaper for brudd på menneskerettighetene.

Selv om det kan tenkes at stater har mistet noe av sin tidligere makt i forbindelse med globaliseringen av verden, er statene allikevel regnet som suverene. Folkeretten har under ett få håndhevelsesmekanismer, og det tar ofte land tid å utvikle ny internasjonal rett. Når internasjonal rett er etablert, og det finnes muligheter for å håndheve dette, er det allikevel ofte et krav om å prøve de nasjonale rettsmidlene først. Det er derfor også her viktig at det finnes nasjonal regulering. Det er ikke alle land som opererer med begrepet juridisk person i strafferetten, og kan da kun straffe naturlige personer, det vil si individer.

Norge er ett av de landene som har foretaksstraff. Dette reguleres av Strl. § 48 a første og annet ledd. Straffeloven bruker ”foretak” om juridiske personer som kan straffes. I følge forarbeidene til straffeloven skal foretak omfatte alle typer virksomhet, uansett organisasjonsform.⁶⁵ Selskaper er konkret nevnt i paragrafen som eksempel på hva som går inn under begrepet ”foretak”. Straffansvar for foretak er fakultivt, det er i stor grad opp til påtalemyndigheter om saken skal opp, se bruken av orden ”kan” i straffelovens § 48 a:

Når ett straffebud er overtrådt av noen som har handlet på vegne av ett foretak kan foretaket straffes.

⁶⁵ NOU 1989:11

Etter forarbeidende står påtalemyndighetene ganske fritt om de vil tiltale et selskap eller ikke.⁶⁶ Straffelovens § 48b regner opp forhold det særlig skal legges vekt på både ved om det skal ilegges straff, og om hvor streng den eventuelle straffen skal være.

Ettersom det er mennesker og ikke selskapet som fysisk utfører handlinger, er det sentrale problemet å finne ut på hvilke vilkår selskapet kan straffes for disse handlingene.⁶⁷

Foretaksansvaret gjelder alle straffbare handlinger, men det er ett tilknytningskrav; den som utfører handlingen må ha utført handlingen i egenskap av å være tilknyttet foretaket.⁶⁸

Men ett foretak kan straffes selv om det ikke er noen enkeltperson som kan straffes (se straffelovens § 48 a første ledd) slik at anonyme feil kan straffes. Både gjerningspersonen og handlingen må være tilknyttet foretaket. Kap 3a i straffeloven kom inn i 1991, og gir Norge en videre adgang enn mange andre land til å straffe foretak.⁶⁹ I forslag til ny straffelov videreføres bestemmelsene om foretakstraff med mindre språklige endringer.

Dersom en nasjonal domstol skal holde ett selskap sivilrettslig eller strafferettslig ansvarlig for handlinger begått i utlandet, må det finnes ett nasjonalt regelverk som tillater dette.

Dette er tilfelle i land som Norge, Storbritannia, Frankrike, Canada og USA.

Som regel må internasjonal rett inkorporeres særskilt før den kan få anvendelse på nasjonalt plan.

I Afrika er det en økende trend å gjøre menneskerettigheter en del av nasjonal lovgivning, en lovgivning som binder både staten og ikke-statlige aktører. Særlig gjelder dette for de grunnlovene som er laget i afrikanske stater etter 1990. I for eksempel Ghanas grunnlov er det vedtatt at menneskerettigheter skal overholdes og respekteres, både av staten men også av alle naturlige og juridiske personer.⁷⁰

Ett vilkår for at en domstol skal prøve en sak, er at den har jurisdiksjon. For at en stat skal behandle en sak i rettsvesenet, må saken ha en form for tilhørighet. En slik tilhørighet kan oppstå på flere måter. For det første er det territoriell jurisdiksjon. Dette oppstår der

⁶⁶ NOU 2002:4

⁶⁷ Eskeland (2000)

⁶⁸ Eskeland (2000)

⁶⁹ Slettan (1997)

⁷⁰ International Network for Economic, Social and Human Rights (2004)

handlingen er begått innenfor en stats territorium. Noen stater har mulighet til å høre en sak selv om den handlingen foregikk i en annen stat, hvis for eksempel beslutningen eller andre handlinger som medvirket ble tatt eller gjort innenfor territoriet. Noen stater har også nasjonal jurisdiksjon. De kan da tiltale sine egne statsborgere for straffbare handlinger utført i utlandet. Noen stater tillater også saker der statens nasjonale sikkerhet står på spill. En fjerde type er universell jurisdiksjon. Dette går ut på at for spesielt alvorlige saker kan en hvilken som helst stat reise tiltale, uansett hvor handlingen skjedde og hvem som utførte den.⁷¹

Mange overtredelser som kan straffes etter nasjonal lov blir ikke primært regnet som menneskerettighetsbrudd, men som brudd på andre nasjonale regler. Det er heller ikke nødvendig å se på det som menneskerettighetsbrudd så lenge det finnes muligheter nasjonalt. Det er først når dette mangler at det er viktig å trekke menneskerettighetene inn i bildet. Statene kan også ha påtatt seg å kriminalisere enkelte handlinger etter internasjonale traktater eller erklæringer, eller de kan ha forpliktet seg til å respektere rettigheter på en slik måte at de er forpliktet til å ha muligheter til å straffe en overtreder eller gi et offer erstatning. Nederland har for eksempel blitt dømt for mangler i sin straffelovgivning av Den europeiske menneskerettighetsdomstolen⁷². En 16 år gammel mentalt handikappet jente ble misbrukt av svigersønnen til direktøren på en privat omsorgsinstitusjon. Da det ikke fantes noen straffebestemmelser som rammet akkurat dette ble ingen tiltalt. Nederland ble dømt for manglende lovsgrunnlag og domstolen uttalte at retten til privatliv og familieliv kan forplikte staten til å ta i bruk virkemidler for å hindre brudd på menneskerettighetene.⁷³

At det finnes nasjonale rettsmidler mot multinasjonale selskaper er helt nødvendig dersom man ønsker å straffe multinasjonale selskaper ettersom det ikke finnes noen internasjonal straffedomstol som har jurisdiksjon over juridiske personer.

⁷¹ Cassese (2003)

⁷² X and Y v. The Netherlands 91 ECHR Series A (1985)

⁷³ International Council on Human Rights (2002)

4 Deliktansvar

4.1 Sivile søksmål som metode

Det er en helt klar økning i sivile søksmål mot multinasjonale selskaper, særlig i USA. Men vi ser en økning også i Europa. Det er blitt så vanlig i for eksempel Storbritannia at det har fått ett eget kallenavn; ”punting for cash”.

Flere Universiteter i USA underviser i ”rettslig aktivisme”. I følge ett lærested er dette en virkningsfull rettslig metode for å få gjennom sosiale forandringer og vekke offentlig oppmerksomhet. Også på menneskerettighetsarenaen kjemper aktivister mot selskaper i retten. En del av globaliseringen er flommen av informasjon som bryter gjennom landegrenser. Menneskerettighetsgrupper benytter seg av dette, og det er utviklet sofistikerte nettverk der aktivister krever at multinasjonale selskaper tar ansvar dersom de begår brudd på menneskerettighetene. Internasjonale organisasjoner som Human Rights Watch og Amnesty International overvåker situasjoner i land der politiske ledere i borgerkriger blir støttet av multinasjonale selskaper. Det samme gjelder i land der multinasjonale selskaper er anklaget for å utnytte naturressurser eller benytte seg av billig arbeidskraft.⁷⁴

En av metodene disse menneskerettighetsgruppene benytter seg av er å trekke multinasjonale selskaper for retten i vestlige land for handlinger foretatt i fattige land. Ansvar som oppstår i slike situasjoner kalles på engelsk ”*foreign direct liability*”. Nesten alle disse sakene har vært oppe i amerikanske rettssaler. Kostnadsrisiko kan være en av grunnene til at dette; i USA er hovedregelen at hver part betaler sin del av utgiftene i ett rettsoppgjør, mens det i Europa ofte er at taperen betaler alt. Dette kan virke om ett insentiv i Europa mot å bringe usikre saker for retten.⁷⁵ Men vi ser en økning også utenfor USA.

I USA er muligheten til felles søksmål/ klassesøksmål ett godt hjelpemiddel der ofre ikke har mulighet til å bringe en sak til retten på egen hånd. Dette er ikke så vanlig i Europa, der flere land ikke tillater klassesøksmål. Men dette kan være i ferd med å forandre seg. Nylig har land som Storbritannia, Spania, Sverige og Norge åpnet for lignende ordninger.

⁷⁴ SustainAbility (2004)

⁷⁵ Ward (2003)

Prinsippet *forum non conveniens* skal hindre domstoler i å utvide sin jurisdiksjon.

Prinsippet går ut på at domstolene kan nekte en sak dersom det finnes ett annet forum saken kan høres i. *Forum non conveniens*-prinsippet er ikke så vanlig i sivilrettslige land, men har stor gjennomslagskraft i *commonlaw* land, og dukker særlig ofte opp i *foreign direct liability*-saker.

Søksmål vedrørende *foreign direct liability* kan bringes for retten på bakgrunn av vanlige sivilrettslige ansvarsregler. Dette har vært gjort i Storbritannia, Canada, Australia og USA. *Forum non conveniens*-prinsippet kommer ofte opp i disse sakene. Dette fører til at sakene tar lang tid å avgjøre, og må ofte gjennom flere instanser før det i det hele tatt kan avgjøres om den aktuelle domstolen har jurisdiksjon eller ikke. I USA avgjøres dette også på bakgrunn av prinsippet om allmenn interesse; hvilken jurisdiksjon har den største allmenne interesse av å få saken hørt?

De multinasjonale selskapene har ofte en komplisert struktur som gjør det vanskelig å identifisere rette skadevoller. Dette illustreres i en sak fra engelsk rettspraksis: *Sarei et al verses Rio Tinto*⁷⁶. Da saksøkeren endelig klarte å finne riktig motpart, og fått saken under engelsk jurisdiksjon, var saken foreldet.⁷⁷

Andre saker som bygger på vanlige sivilrettslige ansvarsregler tester grensene for hvor mye ansvar selskapene må ta for sine underleverandører. Særlig tekstilindustrien bruker mye av dette; hovedselskapet produserer bare merkevaren, mens selve varen produseres i land hvor produksjonskostnadene er mindre.

En litt spesiell tvist er at selv når selskaper ikke er saksøkte men saksøkeren, og til og med vinner saken, kan selskapet skades. En sak kjent under navnet ”*McLibel*” illustrerer dette: To aktivister, Helen Steel og David Morris ble saksøkt av MacDonalds. Saken dreide seg i hovedsak om en brosjyre med beskyldninger mot MacDonalds som Steel og Morris hadde distribuert. Etter en lang rettssak, den lengste i engelsk rettsvesen, vant MacDonalds en delvis seier. De saksøkte måtte betale en erstatning, en erstatning som etter en ankeomgang

⁷⁶ *Sarei et al verses Rio Tinto*. 221 F Supp 2D 1116

⁷⁷ Ward (2003)

ble satt til £40.000. Ikke alle beskyldninger i brosjyren ble tilbakevist, så selskapet ble ikke totalt renvasket. Saken skal ha kostet MacDonalds £10million.⁷⁸

4.2 ACTA-saker

Det er en gammel lov; Alien Tort Claims Act (ACTA)⁷⁹ som gir district courts i USA en spesiell mulighet til å teste sivile søksmål fra utenlandske borgere.

”The district courts shall have original jurisdiction of any civil action by an alien for a tort only, committed in violation of the law of nations or a treaty of the United States”

I 200 år ble denne loven kun brukt 21 ganger før den i 1980 ble vekket til live igjen i saken *Filartiga v. Pena-Irala*.⁸⁰ Domstolene har tolket begrepet *”law of nations”* bredt nok til å dekke traktater som ikke USA har ratifisert så fremt det er snakk om en universell, spesifikk og obligatorisk internasjonal norm. De menneskerettighetene saksøkere hevder selskaper har overtrådt innbefatter retten til liv, personlig frihet og sikkerhet, retten til fredlig møtevirksomhet, forbud mot slaveri og tvangsarbeid, vernet mot diskriminering og mot å bli utsatt for miljømessige skader, og brudd på kulturelle, sosiale og politiske rettigheter.⁸¹

Selskaper trenger ikke være amerikansk; det blir en vurdering om selskapet har en såpass andel av virksomhet i USA til å komme under dennes jurisdiksjon⁸². I en sak mot Shell var det tilstrekkelig at selskapet hadde ett kontor for investorer i New York⁸³

Kritikere av ACTA-saker hevder at ACTA kan ødelegge hele den globale handelen, og frykter at store multinasjonale selskaper kan bli målet for massesøksmål i milliardklassen.

⁷⁸ Ward (2003)

⁷⁹ Av noen domstoler også referert til som the Alien Tort Act (ATA) eller the Alien Tort Statute (ATS)

⁸⁰ *Filartiga v. Pena-Irala*, decision of the Second Circuit District Court (1980)

⁸¹ Hufbauer (2004)

⁸² Ward (2003)

⁸³ *Wiva v. Royal Dutch Petroleum (Shell)* 2000 U.S.App. LEXIS 23274

Dette kan legge en demper på multinasjonale selskapers ønske om å investere overhodet i fattige land, som trenger de investeringene de kan få.⁸⁴

Bush-administrasjonen har også vært kritisk, og utenriksdepartementet i USA har uttalt at slike saker kan være skadelig for forholdet til andre stater og at det kan føre til alvorlige implikasjoner i kampen mot terror.⁸⁵ Det har til nå ikke vært den strømmen av saker som kritikere fryktet, mellom 1993 og 2004 har det vært noe over 20 saker. De fleste sakene blir i tillegg avvist. At et selskap har investert i land som ikke er kjent for å overholde menneskerettighetene er i seg selv ikke nok, og saksøker har en stor bevisbyrde.⁸⁶

Det var flere som håpet at amerikansk høyesterett ville sette en stopper for denne type søksmål. I juni 2004 kom den første ACTA relaterte saken opp for amerikansk høyesterett, og høyesterett slo fast at domstolene fremdeles skal være åpne for utlendinger som hevder seg ofre for alvorlige menneskerettighetsbrudd hvor i verden de måtte ha skjedd. I denne saken var det ikke selskap som sto saksøkt, så det er fremdeles åpent hva som dermed vil skje hvis en ACTA-sak mot ett multinasjonale selskap kommer til øverste instans i det amerikanske rettsystemet.⁸⁷

Selskaper som har blitt saksøkt under ACTA inkluderer Texaco, ExxonMobil, Gap Clothing, UNACOL, Coca-Cola, Rio Tinto og Talisman Energy. Saksøkere har vært fagforeningsledere, arbeidere og statsborgere i Ecuador, Indonesia, Papua New Guinea, Nigeria, Sudan, India, Siapan, Burma, Peru, Colombia og Guatemala.

ACTA-saker er langvarige og komplekse, og kan gå i flere år.⁸⁸

⁸⁴ Hufbauer (2004)

⁸⁵ SustainAbility (2004)

⁸⁶ Koh (2004)

⁸⁷ Sustainability (2004)

⁸⁸ SustainAbility (2004)

5 Frivillige initiativer

Frivillige initiativer er ett utslag av ”soft law”. Soft law er dokumenter og erklæringer som ikke er juridisk bindende, men som likevel har en viss rettslig relevans. Det kan være resolusjoner fra organisasjoner eller vedtak fra konferanser. Det er ett uttrykk for en moralsk eller politisk forpliktelse.⁸⁹

Det er mange selskaper som har påtatt seg å frivillig følge visse retningslinjer for hvordan de skal forholde seg til menneskerettighetene. Dette kan føre til at disse rettighetene blir mer respektert, men det er også en fare for at det hele er ren merkevarebygging. Dette kan særlig være tilfelle så lenge det er snakk som selvregulerende virkemidler uten noen form for overvåkning eller kontroll. Det vanskelig å vite om det noe substans i uttalelsene og løftene. Shell har for eksempel flere ganger gått ut offentlig og proklamert sin støtte til menneskerettigheter samtidig som de drev en aktiv lobbyvirksomhet mot FN-normene⁹⁰ da de skulle behandles i menneskerettskomisjonen.⁹¹ Argumenter som støtter opp om utviklingen av frivillige initiativer er at multinasjonale selskaper trolig er villigere til å følge retningslinjer de selv har vært med å lage. Motargumentet blir da at hvis frivillighet er tilstrekkelig burde vi se en kraftig reduksjon i overtredelser allerede ettersom dette har vært det mest brukte virkemiddelet den siste tiden.

Frivillige tiltak har den fordelen at de er fleksible, og ofte utarbeidet spesielt for en type virksomhet eller en spesiell bedrift. Flere går også lenger enn minstekravene. De forskjellige initiativene varierer veldig, en OECD-undersøkelse av 246 frivillige retningslinjer viste at det eneste de hadde til felles var forbud mot barnearbeid⁹². Dette at de er så forskjellige og det faktum at det er så mange lokale varianter gjør det vanskelig å utarbeide en universell målestokk for hvordan multinasjonale selskaper skal forholde seg til menneskerettigheter, en slik målestokk som de etablerte menneskerettighetene kunne være.

⁸⁹ Ruud (2003)

⁹⁰ UN Norms on the responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights.

⁹¹ International Network for Economics, Social and Cultural Rights (2004)

⁹² International Council on Human Rights (2002)

Det er utarbeidet flere globale og regionale frivillige initiativer som satser på en større rekkevidde. Retningslinjer kan da bli mer ensartede for bedrifter. De viktigste tiltakene er i FN eller OECDs regi.

OECDs retningslinjer for flernasjonale selskaper ble utarbeidet i 1976 og revidert i 2000. De verner om flere interesser, og krever blant annet at selskaper ”skal respektere menneskerettighetene og bidra til bærekraftig utvikling.” Retningslinjene pålegger ikke selskapene noe klart ansvar, og er frivillige. Dersom retningslinjene kommer i konflikt med nasjonale lover, må retningslinjene vike.⁹³

FNs **Global Compact** ble opprettet i 1999 og er ikke ett regulerende instrument, men ett forum og ett nettverk. Forumet har utarbeidet 10 prinsipper for næringslivet. Global Compact har 2000 medlemmer blant stater, næringslivsorganisasjoner, fagbevegelser, akademia, og andre organisasjoner. Det er få formelle krav til medlemmene, men de som ikke leverer en rapport kalt ”Communications of Progress” vil få en passiv status i forumet og vil ikke lenger kunne delta på arrangementer.⁹⁴

FN har utarbeidet normer for næringslivets menneskerettsansvar. (**FN-normene**) Disse normene ble utarbeidet i 2003 i FN's underkommisjon til fremme og beskyttelse av menneskerettigheter. I motsetning til andre retningslinjer gir FN-normene ett klart svar på at næringslivet har ett ansvar og at dette skal reguleres.⁹⁵

ILO Tripartite Declaration of Principles gjelder både de store multinasjonale selskaper og de noe mindre utgavene. Den fokuserer på arbeidstakers vilkår som for eksempel lønn, arbeidsforhold, retten til å kunne organisere seg og retten til kollektive forhandlinger. Den dekker ingen andre områder av menneskerettighetene.

5.1 OECD Guidelines for Multinational Enterprises (OECD-retningslinjene)

OECD-retningslinjene er anbefalinger fra medlemslandene til multinasjonale selskaper som opererer i og fra de statene som er medlemmer.

⁹³ Forum for utvikling og miljø (2005)

⁹⁴ Forum for utvikling og miljø (2005)

⁹⁵ Forum for utvikling og miljø (2005)

OECD-retningslinjene er ikke universelle da de kun gjelder for OECD-landene samt enkelte land som har valgt å slutte seg til. Pr 2005 er dette 39 land, hvorav 9 ikke er OECD medlemmer.(Argentina, Brasil, Chile, Estland, Israel, Latvia, Litauen og Slovenia)

Retningslinjene har allikevel stor rekkevidde da nesten 90 % av alle direkte investeringer i utlandet kommer fra medlemslandene, som også huser 97 av de 100 største multinasjonale selskapene. Retningslinjene er en del av en større ramme; ”Erklæring om internasjonale investeringer og flernasjonale selskaper”. Retningslinjene er ment å promotere de viktige bidrag multinasjonale selskaper kan gi samfunnet i forbindelse med økonomisk, miljømessig og sosial fremgang.⁹⁶

Selv om retningslinjene ikke er bindende, er de rettet direkte mot multinasjonale selskaper. Selve teksten er omfattende og dekker flere områder enn for eksempel Global Compact. De er ment å dekke alle aspekter ved selskapenes virksomhet som blant annet forholdet til ansatte, forholdet til andre virksomheter, forbrukerinteresser, skattespørsmål og bekjempelse av bestikkelser.⁹⁷

Retningslinjene er kritisert for å være vagt formulert. Det er blant annet ikke mange referanser til spesifikke menneskerettigheter, ofte bare til menneskerettigheter generelt. De er kun oppfordringer, og de begrenses av eventuelle andre lover eller traktater statene måtte ha, og som retningslinjene kommer i konflikt med.⁹⁸

Retningslinjene realiseres gjennom et to trinns system. Alle land har sine nasjonale kontaktpunkt som igjen danner en komité i OECD.⁹⁹

Retningslinjene ble revidert i 2000 og inneholder etter dette alle ILOs kjernekonvensjoner. De dekker også ILOs forventninger om miljøinnsats. Selskapene blir bedt om å spre retningslinjene til sine samarbeidspartnere og nedover i forsyningskjeden. Nytt etter revisjonen er også retningslinjer om bekjempelse av korrupsjon og forbrukervern. I tillegg er det nye anbefalinger om styrking av vernet for menneskerettigheter.¹⁰⁰

⁹⁶ United Nations Global Compact

⁹⁷ International Network for Economic, Social and Human Rights (2004)

⁹⁸ Forum for utvikling og miljø (2005)

⁹⁹ International Network for Economic, Social and Human Rights (2004)

¹⁰⁰ Forum for utvikling og miljø (2005)

En av de nye paragrafene inneholder en generell uttalelse om at multinasjonale selskaper må respektere menneskerettighetene:

Enterprises should... respect the human rights of those affected by their activities consistent with the host government's international commitments (para 11.2)

Artikkelen slår også fast at i tillegg til vertslandets nasjonale lover, må selskapene også forholde seg til vertsstatens internasjonale forpliktelser.¹⁰¹

Etter revideringen i 2000 må medlemslandene ha nasjonale kontaktpunkter som tar i mot klager fra NGOer. Kontaktpunktene har nå vært operative i fem år, og har mottatt totalt 45 klager. Mye tyder på at dette vil øke fremover, da 20 av disse klagene er mottatt i 2004 alene.

I følge retningslinjene plikter selskapene, når det er praktisk mulig, å oppmuntre sine forretningspartnere, leverandører og underleverandører til å bruke de samme prinsippene. Dette er ikke en veldig klar formulering, og det kan være uvisst hvor langt ansvaret strekker seg i produksjonskjeden. Nasjonale kontaktpunkter har avvist enkelte saker ettersom retningslinjene ikke gjelder for handel, kun for investeringer. Det er nemlig investeringer OECD-avtalen dreier seg om. Dette førte til debatter, og i 2003 kom en presisering fra komiteen i OECD. Komiteen uttalte at retningslinjene reflekterer et felles verdisett relevant for andre typer virksomhet også. Ettersom det ikke finnes noen presis definisjon av hva som ligger i begreper investeringer vil grensen mot handel trekkes i sak for sak, og grensen mellom investeringer og rene handelssaker skal trekkes på en fleksibel måte. Av de 45 sakene som de nasjonale kontaktpunktene har mottatt fra NGOer, er 20 har sakene på en eller annen måte forbindelse med selskapenes leverandør eller produksjonskjede. 6 av disse sakene ble vurdert til ikke å ha nok nærhet til begrepet investering. Denne innskrenkende tolkningen mot investeringer kan redusere retningslinjenes rekkevidde. Det danske kontaktpunktet tillot allikevel en sak om selskapers ansvar for leverandørkjeden i *Clean Clothes Campaign Germany vs. Adidas*.

¹⁰¹ International Council for Human Rights

Noen nasjonale kontaktpunkter har nektet å behandle saker som allerede er under behandling i ett vertsland, eller velger å utsette saken til vertslandet har konkludert ferdig. Det danske kontaktpunktet utsatte for eksempel behandlingen av en klage til resultatet fra en domstol i Malaysia forelå.

De nasjonale kontaktpunktene har også vært kritisert for å være vage i sine uttalelser. Noen av dem er også kritisert for å ikke følge vanlig saksbehandlingsregler som å formelt meddele klageparten om at saken er avvist.

Hvis retningslinjene skal kunne påvirke selskaper, må de være synlige. Det er derfor ett vilkår at de nasjonale kontaktpunktene skal gjøre retningslinjene både bedre kjent og mer tilgjengelig. Innsatsen her varierer stort fra land til land. Mens for eksempel Sverige har sitt ”Partnership for Global Responsibility” og den svenske regjering aktivt oppfordrer svenske selskaper til å handle i tråd med retningslinjene, har Finland og Norge gjort lite i denne retningen. Også Frankrike og USA kritiseres for å ikke promotere retningslinjene ut til selskaper.¹⁰²

FN-panelet som gransket ulovlig ressursutnyttelse i Kongo listet i 2002 og 2003 opp 85 multinasjonale selskaper som de mente hadde medvirket til borgerkrigen i landet. FN-panelet hadde ingen mulighet til å holde de multinasjonale selskaper strafferettslig eller sivilrettslig ansvarlig, og brukte denne metoden for å holde de moralsk ansvarlig. Dette kom svært overraskende på både selskapene og på OECD selv, som aldri hadde tenkt på at retningslinjene kunne brukes på denne måten.¹⁰³

5.2 UN Global Compact

FNs Global Compact kom til etter ett forslag fra Generalsekretæren i FN i 2000. Formålet er å samle støtte fra selskaper, FN-organer, fagforeninger og andre til 10 prinsipper rundt selskapers forhold til menneskerettigheter, arbeidsvilkår, miljø og kamp mot korrupsjon. Mer en 1500 selskaper har blitt medlemmer. Prinsippene er hentet fra internasjonale erklæringer, men er, som OECD-retningslinjene, kritisert for å være vage, særlig med

¹⁰²OECD Watch (2005)

¹⁰³ United Nations Global Compact Office (2004)

hensyn til menneskerettigheter. Global Compact er ikke ett regulerende instrument, og det finnes ikke noen overvåknings- eller håndhevelsesmekanismer.

Det store problemet ved å ikke ha noen kontrollmekanismer, er det potensielle misbruket v ”merkevaren” Global Compact. Det blir hevdet at selskaper bruker medlemskapet som ett markedsføringsverktøy selv om de bryter med de 10 prinsippene.

En konkret beskyldning er mot ett spansk petroleumsselskap, Repsol, som opererer i Colombia. Selskapet skal ha betalt en brigade i den colombianske hær for beskyttelse av en rørledning. Denne brigaden skal ha vært involvert i en mengde brudd på menneskerettighetene, blant annet drap på fagforeningsledere. Repsol er medlem av Global Compact, og beskyldningene mot selskaper er ikke blitt undersøkt, og medlemskapet er ikke blitt utfordret.¹⁰⁴

Det kreves lite for å bli medlem av Global Compact, innmeldingsprosedyren består i ett brev fra ledelsen i selskapet til generalsekretæren i FN. I brevet konstaterer selskapet sin støtte til Global Compact og ønsker å bidra til å videreføre prinsippene.

Ett av kravene til medlemmene er at de leverer en ”Kommunikasjon om fremgang”. Fra 2004 vil medlemmer som ikke leverer en slik rapport få en passiv status. De vil ikke lenger ha tilgang på arrangement i Global Compacts regi.¹⁰⁵

5.3 UN Norms on the Responsibilities of Transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights (FN- normene)

I motsetning til mange andre initiativ henviser FN-normene til konkrete menneskerettigheter i stedet for menneskerettigheter i mer generelle termer. Normene fremstår som ett mer komplett regelverk sammenlignet med lignende retningslinjer. Det er det mest omfattende initiativet rundt menneskerettigheter og selskaper, og målsetningen er at den skal kunne virke samlende i en jungel av diverse private initiativer. FN stadfester allerede i artikkel 1 at det fremdeles er statene som har hovedansvaret for å promotere, respektere og beskytte menneskerettighetene, også overfor multinasjonale selskaper:

¹⁰⁴ International Network for Economic, Social and Human Rights (2004)

¹⁰⁵ Forum for utvikling og miljø (2005)

”States have the primary responsibility to promote, secure the fulfilment of, respect, ensure respect of and protect human rights recognized in international as well as national law, including ensuring that transnational corporations and other business enterprises respect human rights”

Men i samme artikkel stadfester også FN at de multinasjonale selskaper har ett ansvar:

”Within their respective spheres of activity and influence, transnational corporations and other business enterprises have the obligation to promote, secure the fulfilment of, respect, ensure respect of and protect human rights recognized in international law as well as national law, including the rights and interest of indigenous peoples and other vulnerable groups.”

Normene har potensielt stor rekkevidde. Som ett FN instrument kan de få en verdensomspennende utstrekning og den dekker alle typer av selskap. Utgangspunkt er allerede anerkjente menneskerettigheter, det nye er stadfestelsen av at selskaper faktisk har ett samfunnsansvar.

Selv om stater fremdeles er de primære ansvarssubjekter, gjør FN-normene det klart at selskaper også må respekterer menneskerettighetene innenfor sin *”sphere of activity and influence ”* Det har vært spørsmål om hva som ligger i dette begrepet og spørsmålet kommer særlig opp i forhold til selskapenes produksjons- og leverandørkjeder. Art. 15 stadfester at selskaper skal anvende og inkorporere normene i forhold til alle leverandører,

underentreprenører, rettighetshavere, distributører samt juridiske og naturlige personer de har forretninger med.¹⁰⁶

Arbeidstakere er ett av kjerneområdene for ett selskaps innflytelse, og omfattes derfor også av uttrykket ”*Sphere of influence*”. De aller fleste program for å inkorporere menneskerettigheter i private virksomheter begynner med å sikre selskapenes egne arbeidstakere. Innflytelsen kan også strekke seg videre til selskapets nabolag. Dette kan omfatte personer som bor i nærheten av virksomheten, eller som er avhengig av virksomheten på en eller annen måte. Dersom selskapet produserer varer, vil selskapets rekkevidde omfatte konsumentene, selv om disse geografisk sett kan befinne seg langt borte. Et multinasjonalt selskap kan også ha innflytelse på myndighetene i eget land og myndighetene i de land der de driver virksomhet. I områder med svak eller ingen sentral myndighet, kan innflytelsen også omfatte væpnede grupper som har helt eller delvis kontroll over området.¹⁰⁷

Det er også spørsmål rundt privatisering av virksomheter som for eksempel vannverk. Slike virksomheter sørger for grunnleggende menneskerettigheter som retten til rent vann. Privatisering kan være ett grep myndighetene tar for å bedre forholdene, eller noe de kan være pålagt av Verdensbanken. Å forlange at selskapene må respektere og inkorporere de aktuelle menneskerettigheter i sin virksomhet kan bidra til å trygge disse basisgodene.

Normene kommer også med viktige definisjoner. I Art 23 klargjøres det at internasjonale menneskerettigheter omfatter sivile, kulturelle, økonomiske, politiske og sosiale rettigheter, slik de finnes i FNs verdenserklæring, i menneskerettighetstraktater, i internasjonal flyktningrett, i internasjonal arbeidsrett, i retten til utvikling og rettigheter innenfor internasjonal humanitærrett samt andre relevante instrumenter i FN-systemet.¹⁰⁸

Der er foreslått at det skal opprettes en overvåknings og rapporteringsmekanisme for FN-normene. FNs høykommissær for menneskerettigheter mener også at det bør vurderes hva konsekvensene vil bli ved å gjøre normene juridisk forpliktene isteden for frivillig slik

¹⁰⁶ International Network for Economic, Social and Human Rights (2004)

¹⁰⁷ United Nations Global Compact office

¹⁰⁸ International Network for Economic, Social and Human Rights (2004)

initiativ om bedrifters samfunnsansvar har vært tidligere. Menneskerettskomisjonen vedtok i 2005 å jobbe videre med normene og legge ett grunnlag for den videre prosessen. Kommisjonen vedtok å be FNs generalsekretær om å utnevne en spesialrådgiver. Spesialrådgiveren skal arbeide videre med å foreslå mekanismer for overvåkning og kontroll, og vurdere om statene eventuelt kan regulere og sanksjonere normene på en effektiv måte. Videre skal det kartlegges hvilke menneskerettslige standarder det er selskapene skal forholde seg til. Det må også utredes hvor langt begrepet ”*sphere of influence*” strekker seg i forhold til for eksempel underleverandører.

USA, Australia og Sør-Afrika stemte imot forslaget om å utnevne en spesialrådgiver, USA var blant annet misfornøyd med at teksten impliserte at selskapers normale virksomhet kan ha negativ innvirkning på menneskerettighetene.¹⁰⁹

5.4 ILO Tripartite Declaration of Principles

ILOs prinsipper vedrørende multinasjonale selskaper fra 2000 inkluderer de mest fundamentale rettigheter for arbeidstakere. Den henviser til rettigheter sikret i blant annet Verdenserklæringen, men hovedfokus er hele veien på forhold vedrørende arbeidstakere. De er bare bindende for medlemsstater, men har en fordel i sitt trepartisystem. Både myndigheter, arbeidsgivere og arbeidstakere har en moralsk forpliktelse til å inkorporere rettighetene på sine virkeområder. NGOer er derimot holdt utenfor.¹¹⁰ Erklæringen kommer med flere muligheter for å klage på stater som ikke lever opp til sine forpliktelser. ILO har alltid poengtert at det er stater som ratifiserer organisasjonens konvensjoner, og at det derfor kun er stater som har bindende forpliktelser. Den har derimot ingen metoder for å straffe overtredere, og har heller ingen kompensasjonsordning til ofre for brudd på rettighetene sikret i erklæringen. ILO har en underkomité¹¹¹ som både organisasjoner for arbeidstakere og organisasjoner for arbeidsgivere kan henvende seg til ved spørsmål om hvordan erklæringen skal tolkes, men bare hvis statene mislykkes først. I 2002 hadde det

¹⁰⁹

¹¹⁰ International Network for Economic, Social and Human Rights (2004)

¹¹¹ The Sub-Comitee on Multinational Enterprises

kun kommet inn 23 henvendelse, og det er bare noen av disse som førte til en tolkning fra underkomiteen.

Trepartierklæringen har særlig kommet i fokus etter at det ble bestemt at WTO ikke skal ha noe ansvar for arbeideres rettigheter, men at dette skulle ivaretas av ILO.¹¹²

Erklæringen er altså ikke bindene for multinasjonale selskaper, men er anbefalinger til selskaper om rettigheter de burde inkorporere i sin daglige drift.

5.5 Kan frivillige forpliktelser utløse juridisk ansvar?

I utgangspunktet er frivillige initiativer nettopp en *frivillig* forpliktelse stater eller selskaper forplikter seg til. Er det da noen mulighet for at disse forpliktelsene kan utløse et juridisk ansvar?

OECD-retningslinjene er anbefalinger fra medlemslandene til multinasjonale selskaper som opererer i og fra de statene som er medlemmer men er politisk bindende for de statene (OECD-landene og seks andre) som er avtaleparter. Ved opprettelsen av de nasjonale kontaktpunktene kan selskaper bli gjenstand for etterforskning, selv om selskapene selv ikke har akseptert retningslinjene. Juridisk bindene for selskapene blir de nok allikevel ikke, med mindre de samme forpliktelsene er inkorporert i nasjonal lovgivning.

Dersom retningslinjer om arbeidsforhold er tatt inn i en arbeidskontrakt, er de juridisk bindende mellom partene, det vil si arbeidsgivere og arbeidstakere. Selskapene kan her komme i kontraktsbrudd dersom de ikke overholder de vilkårene kontrakten setter.

Underleverandører kan også komme i kontraktbrudd dersom hovedselskapet har forpliktet seg til å merke varene eller har forpliktet seg til et rapporteringssystem, og dette inkorporeres i kontrakten med underleverandører. Det samme gjelder dersom avtalen med hovedselskapet inneholder "Codes of Conduct" som hovedselskapet har satt.¹¹³ Slike "Codes of Conducts" kan være referanser til større frivillige initiativer, men kan også være en policy utviklet spesielt av selskapet selv. De dreier seg om selskapenes ikke-økonomiske del virksomheten, og kan blant annet inneholde spesifikasjoner om hvordan selskapene forholder seg til menneskerettighetene. Body Shop har i sitt *Trading Charter* spesifisert at

¹¹² International Council on Human Rights (2002)

¹¹³ Ward (2003)

”We aim to ensure that human and civil rights, as set out in the Universal Declaration of Human Rights are respected throughout our business activities”¹¹⁴

Selskaper har opplevd å bli saksøkt på grunnlag av uttalelser de selv kommer med i forbindelse med sin virksomhet. En sak som har gått flere runder i det amerikanske rettsystemet er *Kaskyv versus Nike*¹¹⁵ Kaskyv, en miljøaktivist, utfordret uttalelser Nike hadde kommet med om selskapets vilkår for ansatte i produksjonskjeden.

Fra 1996 var Nike under ett stadig press fra diverse NGOer, og svarte med blant annet brev til universiteter hvor sweatshop-bevegelsen¹¹⁶ sto sterkt, og med diverse pressemeldinger. Selskapet forsøkte å tilbakevise anklager om dårlige arbeidsvilkår, og hevdet at all produksjon gikk etter strenge etiske retningslinjer. Kaskyv hevdet at disse uttalelsene var villedende og dermed i strid med kalifornisk lov om falsk markedsføring. Nike svarte med å påberope seg the First Amendment, nemlig ytringsfriheten. I første runde vant Nike, men i 2002 bestemte USAs høyesterett at saken kunne føres for retten. Domstolen skilte mellom politiske og kommersielle ytringer, og kom frem til at Nikes uttalelser var mest kommersielle og dermed ikke hadde samme krav på beskyttelse av the First Amendment som politiske ytringer har. Retten kunne da avgjøre om Nike har drevet villedende reklame.¹¹⁷

Det finnes altså tilfeller der multinasjonale selskaper kan møtes med et juridisk ansvar selv for frivillige forpliktelser, for eksempel der forpliktelsene er en del av en kontrakt eller etter forholdene kan oppfattes som villedende reklame.

¹¹⁴ Referert International Council on Human Rights (2002)

¹¹⁵ *Kasky versus Nike* (2002) 27 Cal.4.th939

¹¹⁶ Menneskerettighetsbevegelse som jobber mot “sweatshops” dvs mot aktører i tekstilbransjen som grovt utnytter arbeidstakere i fattige land for å produsere billige klær.

¹¹⁷ Ward (2003)

6 Rapportering og tilsyn

Det er ett stadig økende krav til selskaper å rapportere om den sosiale og miljømessige delen av virksomheten. I 2001 innførte Frankrike en plikt for alle de største selskapene om rapportering om sosiale og miljømessige saker sammen med selskapets årlige økonomiske innberetning. I Tyskland må alle selskaper som er involvert i pensjonsfondsparring rapportere om bedriftens samfunnsansvar¹¹⁸. Dette er en økende trend flere steder.

Det er blitt vanlig i mange stater at selskaper må rapportere miljømessige data. Børsen i Sør-Afrika var den første i verden da den i 2002 satte ett krav om at offentlig registrerte selskaper også skulle rapportere om disse ikke-økonomiske delene av virksomheten.

Foreløpig er de fleste slike rapporteringsprosesser for selskaper frivillig, og er ikke gjenstand for ekstern kontroll. Rapportene fra selskapene kan bli noe i retning av PR; selskapene skriver rapporter om positive trekk ved selskapets virksomhet som kan være vanskelig for forbrukere å få kontrollert. Dette gir rom for noe som i USA kalles ”greenwash”. Det er stort sett enighet om at selskapers rapporter ikke er pålitelige dersom de ikke har blitt verifisert av en tredjepart, men dette er en kostbar og arbeidskrevende prosess.¹¹⁹

Pressgrupper og engasjerte forbrukere legger ett stadig større press på selskaper; de vil vite hvor produktene kommer fra. Ett stadig gjentatt krav er at produktene skal merkes på en slik måte at hele produksjonskjeden kommer til syne. Både ny lovgivning og mulige søksmål vil sannsynligvis øke presset om at selskaper må bli mer transparente.

Nike har nå offentliggjort listen over alle de 713 fabrikkene som produserer varer for dem. Nike er dermed det første multinasjonale selskaper som har gitt etter for presset om innsyn slik at det kan bli lettere for konsumenter å kontrollere under hvilke forhold varene er produsert. Nike uttaler at innsyn og gjennomsiktighet er ett essensielt element i selskapets sosiale forpliktelser. Offentliggjøringen kommer etter en rekke avsløringer om elendige arbeidsforhold i fabrikker, og etter gjentatte krav fra kunder om bedre kontroll med sin leverandørkjede. Nike sier selv:

¹¹⁸ SustainAbility (2004)

¹¹⁹ Ward (2003)

“NGOs, trade unions, students and academicians, shareholders and others have taught us a great deal about best to live up to our company values; we want to continue learning from them, By providing a clear explanation of how our business and industry works, our challenges opportunities as we understand them, our corporate responsibility goals and the progress we are making toward them, we can put these stakeholders in a position to offer relevant and thoughtful feedback”¹²⁰

I diamantindustrien har det på internasjonalt plan blitt utarbeidet ett obligatorisk redskap for kontroll; *The Kimberley Process Certification Scheme*.

I 2000 tok en gruppe diamantproduserende land i det sørlige Afrika initiativ til Kimberley-prosessen. Målet var å få stoppet handelen med konfliktdiamanter samtidig som den legale diamantindustrien ble beskyttet. Konfliktdiamanter er betegnelsen på diamanter som er med på å finansiere væpnede konflikter. I november 2002 kom de til enighet om the Kimberley Process Certification Scheme. Diamantindustrien selv og flere organisasjoner var aktivt med i utarbeidelsen. Det ble enighet om en sertifisering i forbindelse med diamanthandel. 51 land har skrevet under på avtalen, som trådte i kraft 1. september 2003.¹²¹ Avtalepartnere forplikter seg til bare å tillate import av diamanter som er sertifiserte. De forplikter seg også til å forby diamanthandel med noen som ikke er avtalepartnere. Sertifiseringen garanterer blant annet at diamantene er konfliktfrie, Etter avtalen er for eksempel all diamantimport fra Sierra Leone totalt forbudt.

Alle deltakende stater må sørge for å innføre de nødvendige lover og reguleringer som er nødvendige. Innen EU er alle landene instruert til å importere og eksportere gjennom ett eget organ, hvor alle leveranser blir kontrollert.

Hvis noen av partene har innsigelser på hvordan andre lever opp til forpliktelsene etter avtalen, kan de be om at saken blir undersøkt. Der er også opprettet flere frivillige undersøkelsesmekanismer hvor man kan invitere ett uavhengig team av observatører.

¹²⁰ Sitert i Ward (2003)

¹²¹ Ward (2003)

For å kunne overvåke om avtalen etterleves må alle stater samle inn og sende inn statistikk og data om handel og produksjon med diamanter. I noen land er dette ikke offentlig informasjon, og noen har derfor visst seg uvillige til å utlevere dette. Dette har forsinket og vanskeliggjort opprettelsen av en pålitelig database.¹²²

The Kimberley Process Certification Scheme er en avtale mellom stater, og er i utgangspunktet bare anvendelig for handel over landegrenser. Det var altså opprinnelig ingen kontrollmekanisme for intern handel. Innenfor ett lands grenser er det også handel med diamanter mellom forskjellige selskaper. Når det gjelder EU, er dette å betrakte som ett enkelt marked, og The Kimberley Process Certification Scheme gjelder derfor i utgangspunktet ikke handel mellom EU-landene. Når handel går mellom flere ledd innad i ett marked og dermed ikke blir kontrollert ved grensene blir det vanskeligere å holde oversikt over at alle diamantene er sertifisert. Diamantindustrien har derfor innført nok en frivillig undersøkelsesmekanisme som går ut på at selskapene må avlegge en bekreftelse på at alle diamanter er konfliktfrie. Det må også leveres bevis på at diamantene kommer fra legitime kilder. Denne kontrollmekanismen gjelder både handel internt i en stat og handel over landegrensene. EU har gjort denne frivillige kontrollmekanismen obligatorisk for alle medlemsstatene og er dermed den parten i avtalen med strengest regulering.

For at denne mekanismen med å kontrollere diamantindustrien skal virke, er den avhengig av selvregulering fra diamantindustrien selv. Den er også avhengig av at statene gjennomfører nasjonale lover som lever opp til avtalens forpliktelser. Statene som parter i avtalen er forpliktet til å kontrollere handelen over grensene. Selskapene kan forplikte seg til å ikke handle seg i mellom med diamanter som ikke er sertifisert. Dette blir en plikt direkte rettet mot selskaper, og er som nevnt obligatorisk innen EU. The Kimberley Process Certification Scheme blir dermed en kombinasjon av ansvar for stater og ansvar for selskaper.¹²³

¹²² SOMO (2004)

¹²³ SOMO (2004)

7 Medvirkning

Det er som regel slik at det ikke er det multinasjonale selskapet selv som begår de handlinger som fører til brudd på menneskerettighetene. Det er andre aktører som begår selve overtredelsen, men med en eller annen form for støtte fra selskapet. Spørsmål om medvirkning blir derfor sentralt.

I statuettene for de militære tribunalene etter andre verdenskrig¹²⁴ var medvirkning kun nevnt i generelle termer:

”leaders, organizers, instigators and accomplices participating in the formulation or executions of a common plan or conspiracy to commit any of the forgoing crimes are responsible for all acts performed by any persons in executions of such plan” (art 6)

Tribunalene ser ut til å ha tolket denne bestemmelsen liberalt, og med støtte fra generelle rettsprinsipper ble flere personer dømt for medvirkning.¹²⁵

Medvirkningsansvar finnes også i torturkonvensjonen, i konvensjonen om bekjempelse av folkemord, og i konvensjonen om bekjempelse og straff av apartheidforbrytelser.

For individer er medvirkningsansvaret etter hvert godt utviklet i internasjonal rett. Det finnes medvirkningsansvar både i statuettene for den internasjonale straffedomstolen (ICC) og i statuettene for de to ad hoc domstolene i Rwanda og i det tidligere Jugoslavia.¹²⁶

Medvirkningsansvaret er definert forskjellig i de forskjellige nasjonale rettssystemer, men felles for de fleste er at det er et straffebud som er overtrådt og at det kan etableres skyld eller i noen tilfeller uaktsomhet. Det er enda ikke utviklet seg klare internasjonale regler for når ett selskap kan sies å være medvirker.

¹²⁴ Statute of the International Military Tribunal

¹²⁵ Schabas (2001)

¹²⁶ Statuettene for Den Internasjonale Krigsforbryterdomstol – 17 juli 1998, Statuettene for den internasjonale domstolen vedrørende krigsforbrytelser begått i Rwanda og Statuettene for den internasjonale domstolen vedrørende krigsforbrytelser begått i det tidligere Jugoslavia -25 juli 1993

Noen ganger blir medvirkningsansvar etablert ved at tiltalte tilhører en sivil eller militær enhet, eller tilhører en kriminell virksomhet. Medvirkning bør allikevel ikke brukes for å etablere kollektiv skyld.¹²⁷

I flere ACTA-saker er multinasjonale selskaper anklaget for medvirkning, I saken *Doe v. UNACOL*¹²⁸ kom en gruppe burmanesere med anklager om slaveri. Det var militæret i Burma som hadde benyttet seg av slavearbeid i forbindelse med at UNACOLS bygget en oljerørledning i landet. Domstolen kom frem til at saksøkerne bare trengte å vise at UNACOL visste om overgrepene, ikke at selskapet ville eller ba om det. Selskapet trengte heller ikke å ha kunnskap om den eksakte forbrytelsen. Kunnskap om at overgrep sannsynligvis ville bli begått av Burma som ett resultat av selskapets virksomhet og handlinger var tilstrekkelig. Eksempler på selskapets handlinger kunne være betaling til det militæret og direktiver om hvordan sikkerheten for oljerørledningen skulle etableres. Rettens flertall mente at selskapet kunne finnes skyldig fordi de ved å leie inn militæret i Burma til sikkerhetsoppgaver og bygging av infrastruktur gav militæret praktisk hjelp ved å legge frem undersøkelser, kart og bilder for hvordan disse oppgavene skulle løses.¹²⁹

*” Unacol knew or should reasonably have known that its conduct –including the payments and the instructions where to provide security and build infrastructure- would assist or encourage the Myanmar military to subject Plaintiffs to forced labour”*¹³⁰

I en annen ACTA-sak, *Talisman*¹³¹, redegjorde domstolen for hvilke kriterier som må være oppfylt for medvirkning ved alvorlige brudd på internasjonal lov. Særlig ble det fremhevet at medvirkningen må være direkte og betydelig. Det må sannsynliggjøres at overtredelsen ikke ville skjedd på samme måte uten medvirkningen. Medvirkningen må ha hatt innflytelse på hvordan selve overtredelsen skjedde, og medvirkeren må ha hatt en form for

¹²⁷ Schabas (2001)

¹²⁸ *Doe v. Unacol*, decision of the 9th Circuit District Court, 18. September 2002

¹²⁹ Hufbauer (2004)

¹³⁰ *Doe v. Unacol*, decision of the 9th Circuit District Court, 18. September 2002

¹³¹ *Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy, Inc*

kunnskap om at assistansen kunne påvirke hendelsen. Både fysisk og moralsk støtte kan utløse ansvaret.

Disse vilkårene for medvirkning er de samme vilkårene som vi finner for individer i internasjonal rett, som i statuettene for ICC og for ad hoc domstolene i Rwanda og det tidligere Jugoslavia. Domstolen trekker frem Rwanda-domstolen i sin begrunnelse av vilkårene, og bruker tolkninger fra internasjonal rett her direkte på nasjonal rett.

Det er vanskelig å avgjøre hvilke deler av og hvilke aktiviteter av ett multinasjonalt selskap som kan sies å medvirke. De komplekse strukturene både innad i et multinasjonalt selskap og ved diverse investeringsprosjekter kan gi problemer å finne rette gjerningsmann, også i forbindelse med medvirkning. Under ACTA er det kun behandlet tilfeller av medvirkning for multinasjonale selskaper der hovedovertrer er et statlig organ.¹³²

Sør-Afrikas sannhets og forsoningskomisjon, som behandlet oppgjørene etter at apartheidsystemet i landet falt, konkluderte med at selskaper hadde medvirket til at apartheidregimet kunne opprettholdes. Kommisjonen hevdet at selskapene hadde en direkte interesse i å opprettholde status quo, og derfor fant metoder for å omgå de internasjonale sanksjonene blant annet FN satte for samarbeid med Sør-Afrika.¹³³

Det kan tenkes fire forskjellige tilfeller der selskaper medvirker til brudd på menneskerettighetene. Det første er der ett selskap direkte eller indirekte assisterer andre aktører som bryter menneskerettigheter. Assistansen i seg selv bidrar til overtredelsen, eller er en av grunnene til at overtredelsen skjer. Denne situasjonen involverer en aktiv handling eller en aktiv deltagelse fra selskapets side som vet eller burde vite konsekvensene av handlingen/ deltagelsen. Det andre tenkte tilfelle er der selskapet og hovedovertrederen er involvert i en felles virksomhet av noe slag. Hovedovertrederen og selskapet har ett samarbeid med felles målsetning. Selskapet vet eller burde vite om partnerens brudd på menneskerettighetene. Det tredje tilfellet er der selskapet oppnår fordeler når andre bryter menneskerettighetene, selv om de ikke er direkte involvert eller er årsaken til det. Den fjerde og siste tilfellet er der selskapet er klar over at rettigheter brytes, men forholder seg passive til situasjonen, og gjør ingenting i retning av å stoppe det. Dette siste tilfellet

¹³² SustainAbility (2004)

¹³³ United Nations Global Compact Office (2004)

utløser ikke ansvar etter internasjonal rett, selv om mange mener det ikke er moralsk riktig av selskapet.¹³⁴

I noen tilfeller er brudd på menneskerettighetene vel kjent og til og med kanskje iscenesatt av multinasjonale selskaper. I forhold til medvirkning er det ofte ett krav om at selskapet burde ha visst at overgrepene fant sted. Det er tidligere nevnt at multinasjonale selskaper har en kompleks struktur som kan gjøre det vanskelig å plassere ansvar. Men denne komplekse strukturen kan også virke mot de multinasjonale selskapene. Det kan være vanskelig for et hovedselskap å holde oversikt over handlinger til flere underselskap i flere land. Dette gjør at multinasjonale selskaper kan ende opp med ansvar for medvirkning for situasjoner de selv føler de ikke burde ha hatt kunnskap om, eller som de ikke kunne kontrollere.

8 Konklusjon

Så tilbake til utgangspunktet; kan multinasjonale selskaper holdes ansvarlig for brudd på menneskerettighetene?

Selv om det finnes mange de lege ferenda grunner til et direkte ansvar for multinasjonale selskaper, er dette rettslig sett ikke situasjonen i dag, i hvert fall ikke på et internasjonalt plan. Jeg kan ikke se at det kan tolkes et rettslig ansvar ut i fra de kjente menneskerettighetstraktatene, noe som kanskje ikke er så overraskende ettersom de er skrevet med tanke på helt andre aktører. Det er statene som er de tradisjonelle ansvarssubjektene i folkerettens menneskerettigheter, som i utgangspunktet jo regulerer forholdet mellom *individ* og *stat*.

Men en utvikling har funnet sted; i tillegg til stater har også individer blitt regnet for å ha forpliktelser, særlig innenfor internasjonal strafferett. Dette ble særlig aktuelt i rettsoppgjøret etter 2. verdenskrig, men selv om man i dette rettsoppgjøret stilte

¹³⁴ United Nations Global Compact Office (2004)

industriledere for retten, var det klart at de ble tiltalt som individer, det var ikke selskapet i seg selv som ble dømt.

Under drøftelsene av opprettelsen av ICC ble det vurdert om domstolen også skulle ha jurisdiksjon over juridiske personer, men dette førte ikke frem. Det finnes i dag ingen internasjonale domstoler som kan straffe multinasjonale selskaper.

Man må til det nasjonale plan for å finne rettsmidler. Flere land, som Norge, kan straffe juridiske personer som selskaper. På det sivilrettslige planet er det en klar utvikling i søksmål mot multinasjonale selskaper, også for brudd på menneskerettighetene. ACTA-saker har skapt høylytt diskusjon i USA, men det er foreløpig få saker som har vært for retten.

Den største begrensingen ved at multinasjonale selskaper kun stilles til ansvar på det nasjonale planet er jurisdiksjon. Saken må ha en tilhørighet til staten, og dersom en stat ikke ønsker eller makter finnes det intet overnasjonalt organ som kan gripe fatt i saken. Internasjonalt sett er det de frivillige initiativene som har størst utbredelse og oppslutning. Initiativene kommer i mange utgaver, og poenget er å få stater og selskaper til å forplikte seg til å følge visse retningslinjer. Det finnes både internasjonale og regionale ordninger, og til sammen har de ganske stor oppslutning. Den store fordelen med disse initiativene er at de er fleksible, og at de har støtte av partene selv, ettersom de jo frivillig er tilsluttet. Ulempen ligger også i frivilligheten, alle ønsker ikke å forplikte seg på denne måten. Det finnes heller ikke noe særlige håndhevelsesmidler slik at selskapene kan møtes med et konkret juridisk ansvar.

Rapportering - og tilsynsordninger kan derimot bli mer tvingende i formen, ettersom stater kan innføre slike ordninger innenfor sin jurisdiksjon. Det er en økende trend at selskaper må rapportere inn også ikke-økonomiske deler av sin virksomhet. Dette kan være et virningsfullt middel for statene, men igjen mangler det internasjonale og universelle aspektet.

Medvirkning har vist seg å være svært relevant i forbindelse med multinasjonale selskaper og menneskerettigheter. Det er andre aktører som begår selve overtredelsen, men med en eller annen form for støtte fra selskapet. Det kan være staten i vertslandet eller væpnende grupper i konfliktområder som utfører handlingen, en handling som kanskje støttes av

selskapet eller som selskapet på en eller annen måte drar nytte av. Selv om saker om medvirkning har vært oppe i nasjonale domstoler, finnes det ikke noe klar internasjonal rett om medvirkning og multinasjonale selskaper slik det finnes for individer.

Det er mektige aktører som stater, menneskerettighetsorganisasjoner, multinasjonale selskaper og store internasjonale organisasjoner som FN som styrer diskusjonen rundt multinasjonale selskaper og menneskerettigheter. Men disse aktørene skaper også den rettslige situasjonen. Stater kan forplikte seg folkerettslig eller skape nye nasjonale rettsregler, det samme kan organer som FN. Multinasjonale selskaper kan slutte seg til eller utvikle nye frivillige ordninger og menneskerettighetsorganisasjoner kan rette søkelyset mot debatten og virke som pressgrupper både nasjonalt og internasjonalt. Folkeretten blir gjerne til gradvis, og det er ikke helt urealistisk at det kan komme endringer i multinasjonale selskapers ansvar ved brudd på menneskerettigheter, om enn kanskje ikke i morgen. Selv om det per i dag ikke kan utledes noe direkte ansvar, er dette en situasjon som i likhet med det som har skjedd med statsansvaret og individansvaret kan utvikle seg. Men det tar nok litt tid.

Litteraturliste

Bøker og artikler:

Allan, Tim. *Poverty and development into the 21st.century*. Tim Allan og Alan Thomas. Oxford University Press. (2000)

Cassese, Antonio. *International Criminal Law*. Oxford University Press (2003)

Dine, Janet. *Companies, international trade and human rights*. Cambridge – Cambridge University Press. (2005)

Eskeland, Ståle. *Strafferett*. Cappelen Akademisk Forlag. (2000)

Hufbauer, Gary Clyde. *International Implication of the Alien Tort Statute*. Gary Clyde Hufbauer og Nicholas K. Mitrokostas. Publisert i Journal of International Economic Law no. 7 (2) s. 245- 262 (2004)

Koh, Harold Hongju. *Separating Myth from Reality about Corporate Responsibility Litigation*. Publisert i Journal of International Economic Law no. 7 (2) s. 263-274 (2004)

Muchlinski, Peter T. *Human Rights and Multinationals: Is there a Problem?* Publisert i International Affairs vol. 77s.31 (2001)

Møse, Erik. *Menneskerettigheter*. Cappelen Akademisk Forlag. (2002)

Ruud, Morten. *Innføring i folkerett*. Morten Ruud og Geir Ulfstein. Tano Aschehoug (1998)

Ruud, Morten. *Utvalgte emner i folkerett*. Morten Ruud, Geir Ulfstein og Ole Kristian Fauchald. Tano Aschehoug. (2003)

Schabas, William A. *Enforcing international humanitarian law: Catching the accomplices*. (2001)

Shelton, Dinah. *Protecting Human Rights in a Globalized World*. Boston College International and Comparative Law Review. Vol 25 s. 235- 255. (2002)

Slettan, Svein. *Forbrytelse og straff. Lærebok i strafferett*. Svein Slettan og Toril M. Øie. Tano Aschehoug (1997)

Ward, Halina. *Legal Issues in Corporate Citizenship*. Prepared for the Swedish Partnership for Global Responsibility. (2003)

Aarbakke, Magnus. *Sammenslutningenes rett*. I: Knophs oversikt over Norges rett. 11 utg. Oslo, 1998, s 542-577

Publikasjoner utgitt av organisasjoner:

Fafo. *Business and International Crime*. Utgitt av Fafo og International Peace Academy (2004)

Forum for utvikling og miljø. *Er frivillighet tilstrekkelig? Internasjonale retningslinjer for næringslivets samfunnsansvar*. (2005)

International Council on Human Rights. *Beyond Voluntarism. Human Rights and the developing international legal obligations of companies*. (2002)

International Network for Economics, Social and Human rights. *Steps towards Corporate Accountability for Human Rights: ESCR-net Report on the Human Rights Responsibilities of Business*. (2004)

OECD Watch. *Five years on. A review of the OECD Guidelines and National Contact Points*. (2005)

SustainAbility. *The Changing Landscape of Liability. A Director's Guide to Trends in Corporate Environmental, Social and Economic Liability*. (2004)

SOMO. *The Kimberly process Certification Scheme one year ahead: state of affairs in the EU*. Utgitt av SOMO (Centre of research an Multinational Corporations) og Netherlands Institute for Southern Africa. (2004)

United Nation Global Compact Office. *Embedding Human Rights in Business Practice*. Utgitt av the United Nation Global Compact Office og the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2004)

United Nations Global Compact Office. *The UN Global Compact and the OECD Guidelines for multinational enterprises: Complementarities and distinctive contributions*. Utgitt av UN Global Compact Office and the OECD Secretariat. (2005)

United Nations High Commissioner of Human Rights. *Report on the promotion and protection of human rights. Report of the United Nations High Commissioner of Human Right on the responsibilities of transnational corporation and related business enterprises with regard to human rights*. (2005)

Norske forarbeider

NOU 1989:11

NOU 2002:4

Traktater og konvensjoner:

Charter of the International Military Tribunal –August 8, 1945

(Statuettene for Nürnbergdomstolen -8 august 1945)

Universal Declaration on Human Rights. FN (1948)

(Menneskerettighetserklæringen)

The American Declaration on the Rights and Duties of Man (1948)

Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedom. (1950)

(Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen –EMK)

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. FN (1966)

(Konvensjonen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter)

International Covenant on Civil and Political Rights. FN. (1966)

(Konvensjonen om sivile og politiske rettigheter)

The African Charter of Human and People's Rights (1981)

Statute of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violation of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the former Yugoslavia since 1991 – May 25, 1993 (ICTY)

(Statuettene for den internasjonale domstolen vedrørende krigsforbrytelser begått i det tidligere Jugoslavia -25 juli 1993)

International Criminal Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Genocide and Other Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of Rwanda and Rwandan Citizens responsible for genocide and other such

violations committed in the territory of neighbouring States, between 1 January 1994 and 31 December 1994 (ICTR)

(Statuettene for den internasjonale domstolen vedrørende krigsforbrytelser begått i Rwanda)

Statute of the International Criminal Court – July 17, 1998.

(Statuettene for Den Internasjonale Krigsforbryterdomstol – 17 juli 1998)

Frivillige initiativer:

ILO Tripartite Declaration of Principles. (2000)

Tilgjengelig her:

<http://www.ilo.org/public/english/standards/norm/sources/mne.htm>

OECD Guidelines for Multinational Enterprises. (OECD-retningslinjene) (Rev. 2000)

Tilgjengelig fra:

www.oecd.org

UN Global Compact. *The Ten Principles of UN Global Compact*. (2000) Tilgjengelig her:

<http://www.unglobalcompact.org/AboutTheGC/TheTenPrinciples/index.html>

UN Norms on the responsibilities of transnational Corporations and Other Business Enterprises with Regard to Human Rights (FN- normene). Tilgjengelig her:

<http://www1.umn.edu/humanrts/links/res2003-16.html>

Rettspraksis:Avgjørelser fra internasjonale og regionale domstoler:

Goring and others, International Military tribunal, judgement and sentence of 1 October 1946 in *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal, Nuremberg, 14 November 1945 – 1 October 1946*.

Flick and others US Military Tribunal sitting at Nuremberg, judgement of 22 December 1947

Krupp and others. US Military Tribunal sitting at Nuremberg, judgement of 30 July 1948

Krauch and others. US Military Tribunal sitting at Nuremberg, judgement 1952

Velasquez Rodriguez v. Honduras, Judgement of 29 July 1988, The Inter-American Court on Human Rights

X and Y v. The Netherlands 91 ECHR Series A (1985) The European Court of Human Rights

Autronic AG v. Switzerland, Series A 179 (1990) The European Court of Human Rights.

Trail Smelter – saken. American Journal of International Law s. 684 Voldgift.

Avgjørelser fra nasjonale domstoler:

Wollheim v. I.G.Farben in Liquidation, Frankfurt District court, June 10, 1953. Tyskland

Steel and Morris v. McDonalds (the Royal Court) 19 June 1997 Storbritania.

Connelly v. RTZ Corp. plc, (House of Lords.) 4 December 1998 Storbritania.

Filartiga v. Pena-Irala, decision of the Second Circuit District Court (1980) USA

Wiva v. Royal Dutch Petroleum (Shell) 2000 U.S.App. (2000) LEXIS 23274 USA

Sarei et al verses Rio Tinto. 221 F Supp 2D 1116 (9 July 2002) USA

Kasky versus Nike (2002)27 Cal.4.th939 USA

Doe v. Unacol, decision of the 9th Circuit District Court, 18. September 2002 USA

Presbyterian Church of Sudan v. Talisman Energy, Inc. 244 F Supp 2d 289 (2003) USA

